

Hvað var trúarlegt við Tyrkjaránið?

Formáli

Tyrkjaránið er alkunnur atburður á Íslandi en hér skulu dregnar fram meginlínur í atburðarásinni. Reynt verður að skýra þau atriði sem vísað er til í meginefni greinarinnar. Víða annars staðar má afla sér vitneskju um atburðina.¹

Sjórán hafa tíðkast um heimsins höf frá örófi alda. Við Miðjarðarhafið og í nágrenni þess voru nokkrar hafnarborgir sérlega öflugar á þessum vettvangi á sögutíma Tyrkjaránsins og þaðan herjuðu korsarar í nafni og með leyfi stjórnvalda á hverjum stað, enda var þessi starfsemi talin vera þáttur í lögmætum hernaði þessara staða. Kristnir korsarar voru máttugastir á Möltu en undir íslömskum formerkjum voru borgirnar Salé-Rabat í Marokkó og Algeirsborg fremstar í flokki. Hin síðarnefnda heyrði undir Tyrkjaveldi Ósmána og þar voru tyrkneskar hersveitir janissara og landstjóri (*pasha*) Tyrkjasoldáns. Salé stóð utan Tyrkjaveldis en á báðum stöðum var fjöldi Evrópumanna sem höfðu tekið íslamska trú og lögðu lið í ransferðum og hernaði auk friðsamlegri starfa heima fyrir.

Korsarar frá Salé og Algeirsborg tóku að herja á Atlantshafi skömmu eftir 1600 og sumarið 1627 lögðu þeir leið sína til Íslands. Frá Salé kom eitt skip og var fólki og fémæti rænt í Grindavík og tilraun gerð til að ráðast að Bessastöðum en án árangurs. Frá Algeirsborg komu þrjú skip og réðust af miklum krafti á sunnanverða Austfirði og Vestmannaeyjar. Samtals voru hátt í 400 manns hertekin og um 40 felld. Hin herteknu voru seld á þrælamarkaði en jafnframt var leyft að kaupa flestum þeirra frelsi gegn lausnargjaldi. Um 40 þeirra voru þannig endurleyst fyrir tilstilli kirkju, konungs og einstaklinga. Þekktust þeirra er Guðríður Símonardóttir sem fékk viðurnefnið Tyrkja-Gudda en hún varð ástkona og síðan eiginkona Hallgríms Péturssonar sálmaskálds.

Miklar heimildir eru til um Tyrkjaránið og verður vitnað til þeirra hér á eftir. Kláus Eyjólfssonar lögréttumaður og bóndi var fyrstur að skrá frásögn af ráninu í Vestmannaeyjum. Ólafur Egilsson prestur í Vestmannaeyjum ritaði ferðasögu sína frá því að hann var hertekinn í Vestmannaeyjum þar til honum var fljótlega sleppt í Algeirsborg og hann komst til Kaupmannahafnar og þaðan til Íslands. Björn Jónsson á Skarðsá í Skagafirði tók saman heildstæða sögu Tyrkjaránsins að beiðni Þorláks Skúlasonar biskups á Hólum árið 1643 og

¹ Handhægt er að lesa stuttar yfirlitsgreinar á Vísindavefnum um atburðina. Jón Þorkelsson þjóðskjalavörður safnaði, ritskýrði og kom á prent ítarlegu safni frumheimilda undir heitinu *Tyrkjaránið á Íslandi 1627* og gaf út á vegum Sögufélags í fjórum heftum á árunum 1906 til 1909. Hér verður þetta heimildasafn mikið notað og vísað til einstakra frásagna og annarra skjala í safninu undir nöfnum frumhöfunda og heita Jóns á skjölum eða með einfaldaðri efnislegri fyrirsögn. Ferðasaga (reisubók) séra Ólafs Egilssonar er ekki til í frumriti en hins vegar í mörgum afskriftum. Jón Þorkelsson flokkaði þær í tvennt og kallaði A og B. Hér er B-gerðin notuð þar sem ég (og Jón) tel hana nær frumritinu. Svipað gildir um frásögn Kláusar Eyjólfssonar af ráninu í Vestmannaeyjum. Frumritin eru ekki til lengur en margar og ólíkar afskriftir hafa varðveist. Þær eru með svo ólíku sniði að Jón Þorkelsson setti þær í fjóra flokka, A–D. Hér er vísað í þessa flokkun Jóns. Heimildaútgáfa Jóns er aðgengileg á stafrænu formi á <https://baekur.is>. Nokkur frumskjöl til viðbótar við safn Jóns hafa komið út síðan.

byggði hana á fyrri ritum, sendibréfum og fleira efni. Margir urðu til að yrkja um atburðina svo sem Guðmundur Erlendsson prestur á Felli í Skagafirði en hann orti Ræningjarímur sem hafa 305 erindi að geyma.

Um Tyrkjaránið hef ég fjallað á marga vegu og um marga þætti þess, svo sem um bakgrunn þess í Norður-Afríku, forystumenn herferðarinnar, atburðarásina, frásagnirnar um ránið, aðgerðir til útlausnar hertekinna og minningu ránsins í frásögnum, þjóðsögum og örnefnum. Nokkuð hef ég drepit á trúarlega hlið þessara atburða en hér skal tekið fastar á þeim þáttum. Engum getur komið á óvart sem fjallar um sautjándu öld að umfjöllun samtímamanna atburðanna sé með trúarlegu ívafi. Trúarbragðafræðingurinn Karen Armstrong orðar þetta þannig með nokkrum hálfkæringi: „Before about 1700 religion permeated the whole of life so thoroughly that taking “religion” out of “politics” would be like trying to extract gin from a cocktail.“²

Hér er ætlunin að sundurgreina þennan „kokteil“ og meta marga þætti atburðanna í ljósi þess hver trúarleg umgjörð þeirra var talin vera og hve trúarlegur skilningur og orðfæri var stór þáttur í skrifum manna um atburðina. Athyglinni verður beint að reynslu, athöfnum, skilningi og ritun samtímanna á sautjándu öld, einkum Íslendinga, og flest í beinum tengslum við Tyrkjaránið en þó er seilst út fyrir það og út fyrir öldina þegar þörf er á. Margt er hér ekki fjallað um. Það á ekki síst við um viðhorf korsaranna sjálfra.

Siðbreytingin mikla hafði átt sér stað fyrir þrem aldarfjórðungum þegar Tyrkjaránið reið yfir og lúthersk kenning og siðir höfðu áhrif á viðbrögð og skilning manna á „Tyrkjahættunni“. Af þeim ástæðum verður byrjað á því að kanna viðhorf Marteins Lúthers til Tyrkja, bæði í merkingunni „stjórnendur og þegnar Tyrkjaveldis“ og í merkingunni „þau sem aðhyllast trúarkenningu Tyrkja, þau sem eru múslimar“ (að nútímaorðalagi).

Tyrkjaránið var ofbeldisaðgerð og má kalla það hernað ef ákveðnir mælikvarðar eru hafðir um hönd. Hér verður kannað hvaða áhrif það hafði á það hvernig samtímamenn upplifðu atburðina og fjölluðu um þá að vígamennirnir komu frá löndum Tyrkja. Í framhaldi af því er rannsakað hvaða skilning hin herteknu lögðu í þrælahaldið sem varð hlutskipti þeirra og hvaða tengingu það hafði við trúarbrögðin.

Herteknir Íslendingar höfðu meðtekið andúð í garð Tyrkja og Tyrkir af holdi og blóði höfðu svipt þau frelsi sínu, landi og ástvinum. Þegar fólk kom til Norður-Afríku reyndi það á eigin skinni hvernig nýr „lífheimur“ opnaðist því, staðfesti sumar hugmyndir þess en ögraði öðrum. Eftir fánlegum heimildum er reynt að rýna í viðbrögð hinna herteknu, allt frá virkri andspyrnu til þess að ganga til liðs við nýja samfélagið. Rannsakað er hvernig trúskipti komu til og hvaða áhrif þau gátu haft á líf einstaklinganna. Ferill og aðstæður eins trúskiptings, Önnu Jasparsdóttur frá Vestmannaeyjum, eru könnuð og metið hvort hún hafi valið „góða hlutskiptið“.

Þó að áherslan í greininni sé á trúarlega afstöðu og tilfinningu einstaklinga verður hér einnig kannað hvað trúarviðhorfin vógu þungt í viðbrögðum konungsvaldsins við Tyrkjaráninu og hvernig stjórnmal og trú tengdust. Þar er raunar einnig um einstakling að ræða: sá var Kristján konungur IV, sem hafði sterka trúarlega afstöðu.

² John Williams, „The Blame Game: Karen Armstrong Talks About ‘Fields of Blood’“, *New York Times*, ArtsBeat, 26. des. 2014, sótt 16. apríl 2021 af <https://artsbeat.blogs.nytimes.com/2014/12/26/the-blame-game-karen-armstrong-talks-about-fields-of-blood/>.

Að lokum er þess freistað að „rannsaka hjörtun og nýrun“ í þeirri von að nema grundvallarskilning manna á þeim atburðum sem umturnuðu lífi fjölda fólks. Þar er kannað hvaða hjálp kristin trú hafði þar að veita.

Kristni og íslam

Sextánda og sautjanda öld voru átakatímar trúarbragða. Fjölmennu eingyðistrúarbrögðin, kristni og íslam, mættust í austurhluta Evrópu en einkum þó við Miðjarðarhafid. Þar tókust á öflugustu veldi þessara trúarheilda, Tyrkjaveldi Ósmána og Habsborgaraheimsveldið með miðstöð á Spáni. Kristnin og íslam voru hins vegar ekki heil og óskipt. Tyrkir voru sunnítar og áttu jafnan í átökum við sjíta í Persíu sem játuðust undir aðra tegund af arfi Múhameds. Kristnin í vesturhluta Evrópu klofnaði á sextánda öld og kaþólskir og mótmælendur tókust á, oft og víða, fram um miðja sautjanda öld.

Þetta voru siðskiptatímar og hin evangelíska kirkja var að marka braut sína. Í því verki þurfti að taka afstöðu til hins vaxandi Tyrkjaveldis og trúarkenningar Múhameds. Marteinn Lúther fjallaði talsvert um Tyrki og íslam í ræðum og riti, stóð fyrir þýðingu á Kóraninum til að hann gæti áttað sig betur á trúarkenningum íslams og andmælti þeim í sérstökum ritum.³ Þetta var kenningastríð og tilheyrði hinu andlega ríki í tveggja ríkja kenningu Lúthers. Lúther talaði hins vegar gegn (nýrri) krossferð á hendur Tyrkjum og þótti mikilvægara að styrkja innviði sannrar kristni og stofna skóla í bæjum þýsku landanna, eins og fram kemur um nauðsyn þess í riti hans:

Og gæfu menn eitt gyllini til þess að berjast gegn Tyrkjum, ef þeir væru á hælunum á okkur, væri það gott og rétt að hundrad gyllini væru látin í té til þess að leggja til fræðslu eins drengs svo að hann yrði sannur kristinn maður.⁴

Í riti skrifuðu 1528 telur hann að „Tyrkir og hvers kyns villukennendur“ eigi heima í hópi hins andkristilega veldis en „þá jafnast þeir ekki við páfádóm“.⁵ Árið eftir var hins vegar svo komið að Tyrkir sátu um Vínarborg þó að þeir ynnu hana ekki og yrðu að lokum frá að hverfa. Tyrkjaveldi hafði orðið æ stærra í sniðum í hinu veraldlega ríki, einkum á dögum Suleimans mikla soldáns. Veldið var þannig farið að ógna þýsku ríkjunum og þá hvatti Lúther til varnarbaráttu veraldlegra yfirvalda gegn þessari ógn.⁶ Þetta taldi hann hlutverk hins veraldlega ríkis en á trúarlega sviðinu var páfádómur áfram talinn verri en Tyrkir. Þó að Tyrkir teljist til óvina, ritar Lúther, setji þeir sig ekki ofar guði og leyfi „hverjum sem það vill að taka kristna trú en krefjast aðeins skatts af þeim og borgaralegrar hlýðni.“⁷

Í þessu ljósi þarf að sjá barnasálminn sem sunginn var í kirkjum lútherstrúarmanna og Lúther samdi 1541 þegar Tyrkir voru komnir inn í Ungverjaland og borgin Buda féll í hendur þeim.⁸ Á Íslandi var hann prentaður í sálmabókum allt frá árinu 1555 og langt fram á átjándu öld, ásamt öðrum sálmi gegn Tyrkjahættunni.

³ Johannes Ehmann, *Luther, Türken und Islam: Eine Untersuchung zum Türken- und Islambild Martin Luthers (1515–1546)*, Heidelberg: Güntersloher Verlagshaus, 2015.

⁴ Marteinn Lúther, *Sendibréf til borgarráðsmanna um stofnun og rekstur skóla*, í: Marteinn Lúther: *Úrval rita 2, 1524–1545*, þýð. Gunnar Kristjánsson, ritstj. Arnfríður Guðmundsdóttir, Gunnar J. Gunnarsson og Sigurjón Árni Eyjólfsson, Reykjavík: Nefnd um fimm alda minningu siðbótariðinnar og Skálholtsútgáfan, 2018, bls. 29–58, hér 33.

⁵ Sama rit, bls. 133.

⁶ Sama rit, bls. 235.

⁷ Sama rit, bls. 350.

⁸ Ehmann, *Luther, Türken und Islam*, bls. 415–416.

Halt oss, Guð, við þitt hreina orð
og heft páfans og Tyrkja morð,
sem vilja Krist vort sérlegt skjól
setja af sínum veldisstól.⁹

Þó að Lúther setji páfann og Tyrkjann undir sama hatt í þessum barnasálmí leit Lúther að jafnaði á páfavaldið sem hina *innri* hættu en Tyrkjaveldi sem hina *ytri* ógn þó að hann andmælti einnig íslamskri trúarkenningu.

Það birtist í skýru ljósi eftir Tyrkjaránið að konungsvaldið var yfir kirkjuna sett í veraldlegum eignum á Íslandi. Konungsvald og kirkja voru þó engan veginn aðskilin heldur áttu þessi tvö valdsvið að vinna saman að sama markmiði og það markmið var sannarlega kristilegt og trúarlegt. Hjalti Hugason orðaði það svo „að fram kom ríkiskirkja og jafnvel ríkisátrúnaður þar sem kirkja og ríki eru algerlega samfléttuð.“¹⁰ Hjalti álitur að þessi þróun hafi verið almenn um Evrópu, óháð tveggja ríkja kenningu Lúthers sem hafi haft lítil áhrif á Íslandi.¹¹ Hið veraldlega konungsvald var hins vegar harla fjarlægð á Íslandi og því reyndi oft á viðbrögð kirkjunnar manna, t.d. þegar söfnun fyrir útlausn fanga frá Norður-Afríku stóð fyrir dyrum. Kirkjunnar mönnum rann einnig blóðið til skyldunnar þar sem um sálarheill hinna herteknu var að tefla.

Þegar Lúther talaði um Tyrki átti hann annars vegar við Tyrkjaveldi Ósmana sem veraldarvald og hins vegar við handhafa kenningar Múhameðs spámanns, þ.e. sem múslíma (þó að það hugtak væri ekki notað). Alsír játaðist undir Tyrkjaveldi 1517, á ævitíma Lúthers, en ekki er vitað til þess að hann hafi nefnt það landsvæði á nafn eða korsarana sem herjuðu á Miðjarðarhafinu, stundum framan af í beinni þjónustu við höfuðstöðvarnar í Konstantínópel (Istanbul). Tyrkjaheitið breiddist út og var notað almennt yfir alla sem aðhylltust kenningu Múhameðs, jafnvel í Marokkó, sem laut þó ekki Tyrkjasoldán. Ekki er vitað hvenær íslenskir höfundar tileinkuðu sér þetta útvíkkaða heiti. Nefna má þó að í bænabók Guðbrands biskups, sem fyrst var prentuð á Hólum 1607, er ein bæn „í móti Tyrkjanum og hans týrönnum“ þar sem beðið er um „hjálp og styrk á móti þeim grimma týranna og alls kristindóms höfuð-óvin Tyrkjanum og öðrum hans mökum“ [mín leturbreyting].¹² Algeirsborg mátti kalla *maka* Tyrkjans.

Magnús Pétursson, sem síðar varð prófastur Skaftafellspings, sendi bæði sjóræningjum frá Alsír (Asser) og Dúnkerk (flæmska *Duunkerke*, franska *Dunkerque*) sónninn „staddur á Hörgslandsfjöru á Síðu við Skaftárósa“. Algeirsborg var miðstöð Tyrkja, Dúnkerk útvörður kaþólska Spánarveldisins.

Assers innbyggendum
og þeim *Duncarkuendum*
þessi són sé sendur ...¹³

Frá báðum þessum stöðum, Algeirsborg og Dúnkerk, höfðu korsarar (fríbýtarar, sjóræningjar með leyfisbréf) herjað á Íslandsstrendur.¹⁴ Forystumenn siðbótarinnar

⁹ Jón Þorkelsson, „Formáli“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, ritstj. Jón Þorkelsson, Reykjavík: Sögufélag, 1906–1909, bls. I–XLVI, hér XVI–XVIII.

¹⁰ Hjalti Hugason, „Áhrif siðbótarinnar á Íslandi: Tilraun til jafnvægisstillingar — Síðari grein“, *Ritið* 2/2019, bls. 209–247, hér 224.

¹¹ Sama rit, bls. 225.

¹² Jón Þorkelsson, „Formáli“, bls. XIV.

¹³ Magnús Pétursson, „Tyrkjasvæfa“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 515–523, hér 515 og 519.

¹⁴ Helgi Þorláksson, *Sjórán og siglingar: Ensk-íslensk samskipti 1580–1630*, Reykjavík: Mál og menning, 1999, bls. 211 o.v.

á Íslandi gerðu sér þannig grein fyrir andstæðingum lútherskrar kenningar og kirkju. Þannig biður Sveinn Símonarson, prestur í Holti í Önundarfirði, faðir Brynjólfs biskups, svo í hugvekjum sínum: „Afstýr Tyrkjans grimmdarsverði, Antakristsins [páfans] oki, Kalvinistanna svikum.“¹⁵

Lærðum mönnum á Íslandi var fullljóst að í Tyrkjaráninu var ekki einungis um að ræða sjóræningja og mannræningja heldur trúarlega andstæðinga kristninnar. Um það var hægt að lesa í ritum sem bárust til landsins og þetta var vafalaust kennt í skólum í Danmörku sem þeir sóttu. Ætla má að almenningur sem tók undir sálma og heyrði predikanir í kirkjum hafi einnig meðtekið þennan boðskap.

Trúarsíðir

Hafi herteknir Íslendingar verið í trúarháaska í landi Tyrkja (þ.e. múslíma) mætti ætla að skýrt væri í hverju hann fælist, hver munurinn væri á kenningu Krists og Múhameðs. Á þetta er þó sjaldan minnst í frásögnum og bréfum þeirra sem fjölluðu um Tyrkjaránið í samtímanum. Talsvert er af stóryrðum, t.d. þegar íslensku fangarnir skrifa 1635 að þeir þjáist „undir kapteinaflaggi og fánum þess mikla sjökórónaða dreka Mahomets.“¹⁶ Þetta er að vísu ekki einungis stóryrði heldur vísun í 13. kafla Opínberunarbókar Jóhannesar þar sem Lúther túlkaði drekann (dýrið) sem táknmynd páfadóms, keisarans og Tyrkjans. Hér er þýðingin á orðum Lúthers færð til nútímastafsetningar.

Hér útsteypist og hellist nú í einu öll djöfulsins síðasta grimmdar reiði til samans þar í austurálfu heimsins, það annað vei, Mahometh og Saraceni [Serkir], hér í vesturálfunni páfádómurinn og keisara-dómurinn með því þriðja vei.¹⁷

Þetta er prentað í formála Lúthers í Guðbrandsbiblíu 1584 og nær samhljóða í Þorláksbiblíu 1644. Lykill Lúthers að skilningi á Opínberunarbókinni var framsókn Tyrkja í Evrópu og sá skilningur kom fram í formálum hans sem voru prentaðir í íslenskum biblíuútgáfum og var því kunnur þeim sem vel lásu, eins og síðar verður vikið að.

Ólafur Egilsson lýsir því í ferðasögu sinni að eftir hálfmánaðar siglingu með fangaskipinu hafi skolið á „stór stormur af landnyrðingi svo lá við töpun“ og Tyrkirirnir hafi orðið óttaslegnir og fóruðu feitum hrút „annaðhvort djöflinum eða einhverjum sínum afguði“.¹⁸ Líklega fer Ólafur með rétt mál hér því að mjög svipuðum sið og í sama tilgangi lýsti herleiddur Portúgali, João Mascarenhas, sex árum fyrr þegar hann var fluttur á skipi um Gíbraltarsund sem jafnan var varasamt.¹⁹ Dýrafórnir hurfu nokkuð snemma í kristnum sið en hér má engu að síður þekkja vísun í söguna af Abraham sem ætlaði að fórna syni sínum að boði guðs sem stöðvaði hann þó er til verksins átti að koma því að hann hefði þegar sýnt vilja sinn. Þessi saga er, með vissum tilbrigðum, í megintrúarritum „abrahamísku“ trúarbragðanna, kristni,

¹⁵ Jón Þorkelsson, „Formáli“, bls. XV.

¹⁶ Bréf fanganna úr Algeirsborg, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 423–428, hér 425.

¹⁷ [Marteinn Lúther], „Formale yfer S Johannis Opínberaner“, *Biblia: Þad Er Öll Heilög Ritning utlógd a Norrænu — Med Formalum Doct. Martini Lutheri, Njia Testamentum a Norrænu*, Hólum: 1584, bls. CXVr.

¹⁸ Ólafur Egilsson, „Ferðasaga síra Ólafs Egilssonar“, B-gerð, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 135–203, hér 152–153.

¹⁹ João Mascarenhas, *Esclave à Alger: Récit de captivité de João Mascarenhas (1621–1626)*, ritstj. og þýð. (úr portúgölsku) Paul Teysier, París: Chandeigne, 1993, bls. 53.

íslam og gyðingdómi. Kóraninn mælir ekki fyrir um að líkja eftir þessari fórn en dýrafórn af þessu tagi er þó sums staðar iðkuð allt til þessa dags í íslömskum sið.²⁰

Ólafur lýsir því einnig í ferðasögu sinni að maður einn á skipinu hafi þvegið sig í vatni hvað eftir annað og aðrir hafi þvegið honum allan þann mánuð sem þau voru á siglingu. Margrét, kona sr. Jóns Þorsteinssonar, sem veginn var í Vestmannaeyjum, sagði að þetta hefði verið banamaður Jóns. „Þessi hans hreinsan kann hann ekki hreinan að gera þó hann héldi sig eftir þeim Moses setningum að þvo klæðin og baða í vatni“ ritar Ólafur.²¹ Þessa útleggingu — og fleiri trúarlegar hugleiðingar — er ekki að finna nema í einni afskrift af sögu Ólafs. Frumrit sögunnar er ekki lengur til en dr. Jón Þorkelsson áleit þetta tiltekna afrit, skrifað 1741, vera næst frumritinu þegar hann bar saman öll tiltæk handrit og birti á prenti 1906–1909.²² Formáli Ólafs og tveir inngangskaflar hafa alls staðar verið hreinsaðir burt en þar var hið guðfræðilega samhengi atburðanna sett fram, einkum „hvernig guð hafi í því gamla og nýja testamentinu látið áminningar undan fara áður straffið komið hefur.“ Þessari stuttu endursögn er haldið til haga í afskriftinni frá 1741.²³ Í frásögninni af handþvotti skipverjans kemur fram að Ólafur veit að vatnsþvotturinn hefur trúarlega merkingu; að Móses fékk fyrirmæli um að útbúa ker fyrir lýðinn að þvo sér áður en farið væri til helgiathafna (1Mós 30.7–21) og raunar er miklu víðar minnst á hreinsunarmátt vatnsins í Biblíunni. Hvort sem Ólafur gerði sér grein fyrir að „setning“ (kenning) Móses á sér einnig hliðstæðu í Kóraninum þá skynjaði hann trúarlegt inntak hennar. Vatnsþvottur á líkamspörtum til hreinsunar er alltaf í trúarsíðum þó að lítið væri eftir af vatni í kristnum sið á dögum Ólafs annað en í skírinni.

Ólafur Egilsson greinir síði múslíma, sér viss líkindi með kristnum venjum eða finnur þeim stað í Ritningunni en lýsir andúð sinni. Hann er meðvitaður um sinn lútherska sið og lýsir skrautlegum og margbrotnum háttum kaþólskra í ítölsku borginni Livorno „ei til lærdóms heldur til aðhláturs að þeirra apaspili“ og á þá sérstaklega við vitjun til sjúkra. Mikill mannföldi fylgdi munki til dyra hjá sjúklingi og hélt yfir honum silkitjaldi en munkurinn hefur „tösku á hálsinum og kórbjöllukorn sem jafnan hringist“. Síðan gerir Ólafur greinarmun á svartmunkum, grámunkum og hvítmunkum og segir að þeir láti raka sig og klippa á fjórtán daga fresti. „En þó þeir þvægju sig með lút og tækju þar með til mikla sápu þá birtist þó þess meir þeirra ódyggðir.“²⁴ Ólafur er hollur sinni lúthersku þó að hann hafi auga fyrir síðum annarra eins og nánar verður vikið að síðar.

²⁰ Mustafa Akyol, „Why Do Muslims Slaughter Animals for God?“ *New York Times*, 21.8.2018, sótt 16. apríl 2021 af <https://www.nytimes.com/2018/08/21/opinion/eid-al-adha-sacrifice-isaac.html>. Sjá einnig t.d. Yvonne Sherwood, „Binding-Unbinding: Divided Responses of Judaism, Christianity, and Islam to the “Sacrifice” of Abraham’s Beloved Son“, *Journal of the American Academy of Religion* 74/2004; Daniel C. Ullucci, *The Christian Rejection of Animal Sacrifice*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

²¹ Ólafur Egilsson, „Ferðasaga síra Ólafs Egilssonar“, bls. 152.

²² Sama rit, bls. 135–137.

²³ Sama rit, bls. 139.

²⁴ Sama rit, bls. 172–174.

Hernaður

Tyrkjaránið var hernaðaraðgerð af sérstöku tagi. Fernand Braudel kallaði sjórán „staðgengil stríðs“ og „óyfirlýsta stríðið“ í hinu áhrifamikla riti sínu um Miðjarðarhafið á dögum Filipusar II.²⁵ Áhlaup, hertaka og rán af hafi voru skilgreind í alþjóðarétti og samningum allt fram á nítjándu öld ýmist sem lögmætur stríðsgjörningur eða glæpsamleg sjórán en hér verður ekki farið nánar út í þá sálma en vísað í önnur rit.²⁶ Markmiðið með hernaðarárásum múslíma á borð við Tyrkjaránið var ekki að vinna land eða fella sem flest af fólki heldur að ná fólkinu lifandi og heimta lausnargjald fyrir það. Korsararnir í Norður-Afríku voru ekki einir um þetta því að kristnir korsarar á Möltu gerðu það sama þó að þeir væru ekki eins stórtækir. Evrópumenn voru einnig á tímum Tyrkjaránsins að hefja stórfellda herleiðingu fólks yfir Atlants-hafið frá Afríku en þeir létu yfirleitt aðra um að hertaka það og koma því til strandar. Á galeiðum Frakkakonungs og ítalskra borgríkja reru þrælur frá löndum múslíma fram eftir átjándu öld.

Sautjándi öldin var hernaðaröld og lágu kristnir síst á liði sínu í þeim efnunum. Raunar var allur heimurinn undirlagður, segir sagnfræðingurinn Geoffrey Parker, „more wars took place around the world than in any other era before the Second World War.“²⁷ Fræðimenn ræddu um stríð, réttmæti stríðs (lat. *justum bellum*) og hvað réttmætt væri að gera í stríði (lat. *justum in bello*), jafnvel um heilagt stríð. Nokkrir virtir evrópskir fræðimenn á borð við Spánverjann Franciscus de Vitoria og Hollendinginn Hugo Grotius töldu trúarbrögð ekki lengur fullnægjandi ástæðu stríðs ein og sér eins og verið hafði í krossferðunum. Hollenska (kalvíníska) fræðimenn greindi þó á um hlut trúarinnar í réttlætingu stríðs.²⁸ Lúther talaði gegn slíku stríði þegar raddir heyrðust um að nú væri rétt að efna til krossferðar gegn Tyrkjum.²⁹ Um heilagt stríð, *jihad*, var einnig rætt í íslamska heiminum og var margs konar skilningur á lofti um það, misjafnlega herskár. Í stórum dráttum má segja að íslömsk stjórnvöld í borgum Norður-Afríku lytu sömu meginreglum og Evrópuríkin: stríð var háð gegn lögmætum óvinum sem gátu orðið lögmætir vinir með samningum. Spánn var hinn eilífi óvinur, af trúarástæðum en ekki síður vegna silfursjóðanna sem fluttir voru frá Suður-Ameríku og stórveldisstöðu landsins sem hafði auk þess hrakið Mára í hundruðum þúsunda úr landi en margir þeirra höfðu leitað skjóls í Algeirsborg og Salé og hugðu á hefndir. Hefnd var að vísu ekki lögmæt stríðsástæða en til var hugtakið *postliminum* sem, allt frá dögum Rómverja, taldist veita réttmæta ástæðu til að endurheimta það sem tekið hafði verið með ólögmætum hætti. Annað mál er það að Ísland — og Danaveldi — hafði ekki hrifsað neitt frá Norður-Afríku á þessum tíma og var ekki í óvinahópi (og ekki í vinahópi heldur). Herferð til Íslands var því varla réttlætánleg.

Með góðum rökum má fullyrða að Tyrkjaránið sé eina hernaðarárásin sem Íslendingar hafa orðið fyrir. Breski flotinn hertók að vísu Ísland árið 1940 en það var gert

²⁵ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II 2*, þýð. Siân Reynolds, London: Fontana Press, 1987, bls. 865.

²⁶ Þorsteinn Helgason, *Minning og saga í ljósi Tyrkjaránsins*, Reykjavík: Hugvísindastofnun, 2013, bls. 246–276.

²⁷ Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven & London: Yale University Press, 2013, bls. 26.

²⁸ Joris van Eijnatten, „Religionis Causa: Moral Theology and the Concept of Holy War in the Dutch Republic“, *Journal of Religious Ethics*, 4/2006, bls. 609–635.

²⁹ Martin Luther, „Vom Kriege Wider die Türken“, Martin Luther, *Der Christ in der Welt*, Luther Deutsch: Die Werke Martin Luthers in neuer Auswahl für die Gegenwart, Stuttgart: Ehrenfried Klotz Verlag, 1967, bls. 94–118.

með óformlegu samþykki íslenskra stjórnvalda. Íslendingar höfðu lítið til að bera saman við þó að þeir vissu mæta vel af átökum í þrjátíu ára stríðinu á sama tíma og þess vegna gat Bjarni Gissurarson í Þingmúla ort:

Úti í löndum eldur og stríð
eyðir byggðum víða
og kvistar niður kristinn lýð
í kvölna dauðans stríða.
Af þessu full er veröldin víð,
værr höfum betri náðarkjör;
sumar kveður, sól fer.
Enginn stofnar orustuhríð
af Íslands frómum lýðum.
Það skulum allir þakka drottni blíðum.³⁰

En voru korsararnir í Algeirsborg (og Salé) herskárri en aðrir og mátti rekja hernað þeirra til trúarbragða? Jónas Jónsson frá Hriflu var ekki í vafa um svarið við þessu í kennslubók sinni fyrir barnafræðsluna frá 1916: „Þjóðin var Múhamedstrúar, grimmlynd mjög og herská.“³¹ Þarna endurspeglar Jónas viðhorf sem voru landlæg í Evrópu.

Kláus Eyjólfsson, sem manna fyrstur skráði frásögn af Tyrkjaráninu, var viss um stærðargráðu ofbeldisins (samkvæmt afskrift frá 1741):

... því ég meina ei muni slíkt heyrst hafa, hvorki utan lands né innan, að með meinlaust fólk hafi svo grimmilega höndlað verið, hvar ei finnast dæmi til, og varla í Jerúsalems eyðileggingu.³²

Kláus hafði að vísu ekki margt til að bera saman við af eigin raun. Hann hafði sjálf-sagt vitneskju, jafnvel beina, af yfirgangi enskra sjóræningja í Vestmannaeyjum árið 1615 sem gengu þar berserksgang í nokkra daga en drápu þó ekki fólk. Vafalaust hefur hann einnig heyrð um víg Baskanna á Vestfjörðum um svipað leyti þó að við vitum ekki hve nákvæma vitneskju hann hafði af aðförum Vestfirðinga.

Í venjulegum hernaði er markmiðið að gera hermenn óvígá — og óbreyttir borgarar hljóta óhjákvæmilega sömu örlög — og að ná landsvæðum og verðmætum. Fangar eru teknir og þeirra bíða yfirleitt kröpp kjör uns friðarsamningar nást með fangaskiptum og sumir kunna að vera keyptir út. Í herferðum korsara sem um ræðir í Tyrkjaráninu og meðal annarra svipaðra aðila við Miðjarðarhafið voru markmiðin önnur, sem sé að ná fólki lifandi og við sem besta heilsu. Þess vegna forðuðust korsararnir vopnuð átök og vildu helst koma fólki að óvörum, króa það af og handsama. Þetta tókst að mestu í Grindavík og á Djúpavogi (og ekki síður í Baltimore á Írlandi árið 1631 þegar korsarar umkringdu rúmlega hundrað manna þorp þegar allir voru í fasta svefni).³³ En þetta tókst ekki í Berufirði og alls ekki í Vestmannaeyjum. Þá var fólk höggvið til bana og limlest. En tölurnar segja engu að síður sína sögu því að sögumenn tóku þær saman. Í Tyrkjaráninu voru a.m.k. 382 einstaklingar herteknir lifandi og fluttir úr landi en 45 drepnir. Hlutfallið er einn á móti 8,5. Til samanburðar má taka umsátrið í Magdeborg í Þýskalandi árið 1631. Þegar keisaraherinn braust gegnum varnir borgarinnar hófst mikið blóðbað og borgin stóð í ljósum logum. Giskað er á að 20 þúsund manns hafi farist og nokkur þúsund sloppið lifandi. Þar var um reglulegan hernað að ræða þar sem kristnir réðust á kristna, kaþólskir á

³⁰ Bjarni Gissurarson, *Sólarsýn*, ritstj. Jón M. Samsonarson, Reykjavík: Menningarsjóður, 1960, bls. 20.

³¹ Jónas Jónsson, *Íslandssaga 3*, Reykjavík: Ríkisútgáfa námsbóka, [án árs], bls. 13.

³² Kláus Eyjólfsson, „Frásögn Kláusar lögréttumanns Eyjólfssonar“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 18–90, hér 73.

³³ Des Ekin, *The Stolen Village: Baltimore and the Barbary Pirates*, Dublin: The O'Brien Press, 2008.

mótmælendur. Séra Guðmundur Erlendsson í Felli í Skagafirði orti um báða atburðina, Tyrkjaránið og eyðingu Magdeborgar, og fordæmingin á vígamönnum er ótvíræð í báðum tilvikum.³⁴

Þrælahald

Herleiddu Íslendingarnir árið 1627 þekktu ekki þrælahald af eigin raun fyrr en þeir voru seldir á markaði í Norður-Afríku. Fyrir þeim hefur þrælahald verið „tyrkneskt“ fyrirbæri. Kannski hefur einhver þeirra lesið rit (sem varðveitt er í afriti frá 1787) og nefnist „Hvernig Tyrkir kaupa kristnar manneskjur og hverja eynd og plágu þær af þeim líða.“³⁵

Þrælar voru löngu horfnir á Íslandi og víðast um Evrópu. „Hver sá maður sem stigið hefur fæti í konungsdæminu er frjáls“ lýsti sjávarmálaráðherra Frakklands yfir árið 1694 en bætti við: „Ekki má víkja frá þessum lögum nema í tilviki Tyrkja og Mára sem eru sendir til Marseille til að þjóna á galeiðunum því áður en þeir koma þangað hafa þeir verið keyptir erlendis þar sem þess konar verslun er viðurkennd.“³⁶ Kristnir menn mega ekki þrælka aðra kristna þótt í hernaði sé en í réttmætu stríði mátti hins vegar hneppa trúleysingja (les: múslíma) í þrældóm. Þetta var úrskurður dómara í Sorbonne fjórum árum síðar. Þó að kristnir mættu ekki þrælka kristna mismunandi franska konungsvaldið kristnum trúfélögum þegar kom að því að losa fólk úr þrælahaldi og kaupa föngum frelsi í Norður-Afríku. Kapólskir voru endurleystir, mótmælendur, húgenottarnir, voru skildir eftir.³⁷

Þau sem sóttust eftir frelsi og endurlausn gátu átt þræla og sáu enga mótsögn í því. Sagnfræðingurinn Natalie Zemon Davis lýsir góðu dæmi um þessi viðhorf. Það fjallar um gyðinga sem tóku sig upp frá Hollandi í byrjun sautjándu aldar og settust að í norðurhluta Brasilíu sem Hollendingar höfðu numið. Þetta var eins konar *exodus* þeirra til frelsisins í minningu flóttans frá Egyptalandi forðum. Ættin Nassy, sem Zemon Davis fjallar um sérstaklega, var upprunnin í Portúgal þar sem þau höfðu orðið að kasta trú sinni og taka kristni. Nú skyldu þau blómstra frjáls í sínum gyðingdómi á nýjum stað. Samtímis keyptu þau sér afríska þræla þegar þeir voru á boðstólum í nýlendunni til að vinna á sykkurkrum sínum. Karlmönnunum meðal gyðinganna þótti ekki verra að komast að því að þrælarnir frá Angóla og Gíneufloa voru umskornir rétt eins og þeir. David Nassy flutti að vísu aftur til Amsterdam en var áfram umhugað um nýlendur og athvarf fyrir gyðinga. Í Amsterdam tók hann að vinna með hinum víðkunna kortagerðarmanni og útgefanda Juan Blaeu og þýddi fyrsta bindi af Grand Atlas á spænsku. Hann bætti þar ýmsu við, t.d. um landnám Íslands, sem hann dáðist mjög að þar sem landnámsmenn hefðu byggt þorp en ekki hávaðasöm spillingarbæli sem borgir væru — og sá þar líklega fyrirmynd fyrir gyðingabyggðirnar í Ameríku. Nassy las sér einnig til um illa meðferð á frumbyggjum Grænlands þegar tólf þeirra voru teknir og fluttir til Kaupmannahafnar 1605 og 1606

³⁴ Þórunn Sigurðardóttir og Þorsteinn Helgason, „Hvaða sögum fór af eyðingu Magdeborgar í Skagafirði?“, *Nýtt Helgakver: Rit til heiðurs Helga Skúla Kjartanssyni sjötugum 1. febrúar 2019*, bls. 103–118; Guðmundur Erlendsson, „Ræningjarímur“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 465–496.

³⁵ Jón Þorkelsson, „Formáli“, bls. XXIII.

³⁶ Gillian Weiss, *Captives and Corsairs: France and Slavery in the Early Modern Mediterranean*, Stanford: Stanford University Press, 2011, bls. 91. Þýðingin er höfundarins (ÞH) eftir þýðingu Gillian Weiss úr frönsku.

³⁷ Sama rit, bls. 91.

með hörmulegum afleiðingum. „Harðneskjulegt framferði,“ skrifar David Nassy. „Hvílík mannvonska ... Hvílík ruddamennska stórveldis.“ Og hann ímyndar sér þann hrylling að vera frjáls að uppruna en tekin til fanga og jafnvel þrælkuð og send í útlegð frá sínu eigin landi.³⁸ Natalie Zemon Davis bætir við: „He did not apply to his own 1657 contract to bring several hundred African slaves to the new Essequibo River colony the judgment of “execrable inhumanity” that he made of the Danish kidnapers.“³⁹

David Nassy og landar hans sáu greinilega enga þverstæðu í því að gyðingar berðust fyrir frelsi sínu og að hann hefði mikla samúð með Grænlendingum sem voru sviptir frelsi sínu en vera samtímis með 1158 afríska þræla í eigu sinni þegar þeir höfðu sest að í Súrínam í Suður-Ameríku með stuðningi hollenskra yfirvalda.

Ólafur Egilsson stóð frammi fyrir ákveðinni þverstæðu þegar honum var sleppt frá Algeirsborg þar sem landar hans, hinir kristnu Vestmannaeyingar, höfðu verið seldir á þrælamarkaði „svo sem annar fénaður“.⁴⁰ Þegar hann kom til borgarinnar Livorno á Ítalíu sá hann „þar það meistaraverk sem ég sá hvergi slíkt hvað að voru íij mannsmyndir steypar af eiri ... Þær myndir voru í fjötrum af eiri ... eftirmynd eins Tyrkja og hans sona“. Þarna var tilverunni snúið við frá Algeirsborg: Hin kristnu höfðu fjötrað Tyrkina. Ólafur verður hugsí og leitar réttlætningar: Þessir höfðu „kristninni ... stóran skaða gert.“ Og kaflann endar hann eins og jafnan í þessu (lík-lega) upprunalegasta afriti af sögu hans á biblíustað: „Nú hljóðar ritningin að ólukkan sú komi yfir þá óguðlegu sem þeir fyrirbúa þeim.“⁴¹

Abrahamísku trúarbrögðin kristni, íslam og gyðingdómur réttlættu öll þrælalald í ritum sínum. Lagaspeki sautjándu aldar var af þessu tagi: Þrælalald var leyfilegt ef „rétt“ fólkíð var þrælkað. Íslendingarnir komust að því að þrælkun þeirra hafði þá björgunarglufu að mögulegt var að endurleysa þá með fé, hin herteknu voru í „endurlausnarþrælkun“ (e. *ransom slavery*). Slíkt bauðst ekki þeim afrísku þrælum sem Evrópumenn fluttu yfir Atlantshafið og þrælkuðu í Ameríku.

Lífheimurinn

Kenningar og hugmyndafræði hafa sín áhrif en þegar á hólminn er komið tekur lífheimurinn (þ. *Lebenswelt*) við eins og fyrirbærafræðingar kalla hann, „einfaldlega sá heimur sem við lifum og hrærumst í, sá hversdagslegi heimur sem við eigum, svo að segja, í stöðugu trúnaðarsambandi við“,⁴² þ.e. hin beina reynsla, eins og ofbeldi sem menn standa frammi fyrir en einnig þær bjargir sem þeir leita sér og ný tækifæri sem þeir ef til vill eygja.

Þetta á við um Íslendingana sem stigu á land í Norður-Afríku síðsumars árið 1627. Hin herteknu höfðu verið hrifin á brott frá heimalandinu með ofbeldi og nú voru flest þeirra höfð til sýnis á þrælamarkaði og seld. Andúðin á trúarbrögðum kenndum

³⁸ Natalie Zemon Davis, „Regaining Jerusalem: Eschatology and Slavery in Jewish Colonization in Seventeenth-Century Suriname“, *The Cambridge Journal of Postcolonial Literary Inquiry* 1/2016, bls. 21.

³⁹ Sama rit, bls. 22.

⁴⁰ Ólafur Egilsson, „Ferðasaga síra Ólafs Egilssonar“, bls. 154.

⁴¹ Sama rit, bls. 176.

⁴² Björn Þorsteinsson, „Hvað er fyrirbærafræði?“, *Vísindavefurinn*, 2008, <https://www.visindavefur.is/svar.php?id=7104>; Dan Zahavi, *Fyrirbærafræði*, Reykjavík: Heimspekistofnun, Háskólaútgáfan, 2008, bls. 35–39.

við Múhamed var þeim innprentuð, að minnsta kosti þeim sem höfðu tileinkað sér kristilega kenningu þessa tíma, og styrktist ugglaustr við það áfall sem yfir þau dundi.

Guttormur Hallsson, bóndi á Búlandsnesi, getur staðið hér sem fulltrúi þessara Íslendinga, einkum vegna þess að varðveitt er afrit af bréfi sem hann skrifaði í Algeirsborg 1631 til skyldfólks síns og vina á Íslandi. Guttormur var að vísu enginn almúgamaður á þessum tíma því að bréf hans er með talsverðu mælskulistarshrúði og latínusetningum. Hann formælir Algeirsborg

... og svo þeirra óguðlegu athæfi sem hér fer fram í þessu syndsamlega líferni í þessum stað því hér er ei að heyra nema ugg og ótta, nagg og deilur, morð og manndráp dag frá degi, hofmóð, drambsemi og djöfla æði. Það má reikna að vér séum í jarðneskum helvítis kvölum, úr hverri baráttu oss virðist guð náðarsamlega að hjálpa fyrir sína miklu náð og miskunnsemi.⁴³

Hér er fordæming með málsnilld og almennum orðum. Þegar kemur að einstökum atvikum og eigin hag verður nokkuð annað hljóð í strokknun. Sjálfur segist hann eiga roskinn mann að húsbónda sem eigi bráðunga konu og fjögur ung börn og „hafa þau bæði mér meinlaus verið“ og einkum konan sem hefur stillt reiði manns síns „fyrir hennar góðar tillögur.“⁴⁴ Hann viðurkennir ennfremur að fólk eignist mismunandi húsbændur, suma góða en aðra grimma og harða. „Mjög auma og fáheyrða síði hefur þetta heiðna og óguðlega fólk,“ skrifar Guttormur og segir ennfremur að þetta lýsi sér einkum í „skikkunum, klæðanostri, þvottagangi og tærilæti.“⁴⁵ Þessu mætti einnig lýsa með nútímalegu orðalagi sem borgaralegu hreinlæti og umgengnisvenjum.

Skyldan tón er að heyra í bréfi Jóns Jónssonar frá Grindavík (sem einnig er undirritað af Helga bróður hans). Jón var lærður maður, eins og Guttormur, og skreytir mál sitt ekki minna. Hann hefur einnig almenn orð um borgina og kveður að þar séu „illræðisvargar, leon og djöfulegt fólk og holdlegir árar.“ Þetta er hin almenna lýsing en þegar kemur að einstaklingunum — þeim sjálfum, þeirra nánustu og jafnvel Íslendingunum yfirleitt — eru árárnir ekki eins voðalegir. Húsbændurnir hafa ekki getað gert þeim bræðrum mein né flestum landsmanna þeirra, segir Jón. Hann segir frá frænda sínum og nafna sem var í Salé „hjá einum vínberja okurkarli, sem er þar með kaupmaður, en Jón sáir og erjar hans vingarð, og það er sá besti húsbóndi og patron sem hann hefur í þeirri borg.“⁴⁶

Jón segir einnig frá ráðum sem hin herleiddu bræða með sér og hafa notað. Helgi bróðir hans átti í Saléborg grískan trúskipting að húsbónda sem reyndi að koma honum af trúnni með barsmíðum og heitingum þar til Helgi hótaði því að kasta sér af kastalanum í sjóinn eða skera sig til dauðs með hnífi. Við þetta breytti húsbóndinn framferði sínu og var meinlaus eftir það.⁴⁷ Einnig segja bræðurnir í bréfinu að húsbændurnir hafi batnað við þá eftir að þeir lærðu tungumálið sem talað er.⁴⁸ Jón veltir flóttaleiðum fyrir sér — eins gerði Guttormur — og segir m.a. að Helgi hafi ráðlagt Héðni bróður sínum að leggja sig eftir siglingum þar sem það væri vísasti vegurinn til að frelsast.⁴⁹

Séra Ólafur Egilsson gerði sér grein fyrir gæðum landsins sem Íslendingarnir voru fluttir nauðungarflutningi til:

⁴³ Guttormur Hallsson, bréf frá Algeirsborg 1631, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 386–397, hér 389.

⁴⁴ Sama rit, bls. 389.

⁴⁵ Sama rit, bls. 393.

⁴⁶ Jón Jónsson, bréf til foreldranna, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 372–384, hér 375.

⁴⁷ Sama rit, bls. 376.

⁴⁸ Sama rit, bls. 373.

⁴⁹ Sama rit, bls. 375.

Landið grær tvisvar um árið, og svo vex allur ávöxtur jarðarinnar, korn, vínber, grjón, aldrei gras slegið og aldrei peningur inn í hús látinn því að þar er enginn vetur, aldrei frost né snjór um alla ævi. Og ekki er í gluggunum nema járngrindur. Sauðfé ávaxtast tvisvar um árið, hvert sauðfé bæði er stórt og svo mjög feitt, og ekki er þar neinn geldur sauður.

Hvert er réttlæti drottins, að landgæðum er svo misskipt? Ólafur veltir þessu fyrir sér og kemst að þessari niðurstöðu:

Þeir meðtaka sitt góða í þessu lífi — máské, — ítem fegra sig sjálfir sín á milli, svo að þeir framkomi sínu vondu málefni sem Davíð segir. En vér erum drottins.⁵⁰

Björn á Skarðsá endursegir hugleiðingar Ólafs og útskýrir nánar (eða hefur eftir upprunatexta Ólafs): „Þeir meðtaka hér hið góða en vér vonum eftir eilífu fagnaðarins ríki sem aldrei endar.“⁵¹

Höfundar þeirra sendibréfa sem varðveist hafa, Guttormur, Jón frá Grindavík og Guðríður Símonardóttir, héldu trú sinni en víst er hins vegar að margt fólk kastaði kristinni trú sinni og varð eftir í Norður-Afríku. Landið hafði visst aðdráttarafl, eins og sjá má af lýsingum hins rétttrúaða Ólafs Egilssonar, og vera má að fleiri jákvæðar lýsingar og fréttir hafi borist til Íslands. Svo mikið er víst að á Alþingi 1663 var því hafnað að leggja nýjar álögur á fátækan almúgann í landinu til að kaupa varnarskip þó að hætt væri við nýju Tyrkjaráni þar sem almúginn „mætti falla í þá freistni að vera til friðs að vera hertekinn, upp á von og ævintýr.“⁵² Þetta er mælskubragð en það vísar til einhvers veruleika ef það á að vera trúverðug rök.

Trúskiptingarnir

„Hann skrifar að allt það unga íslenska fólk sé þá turnað en áttatíu lifa alls af því gamla og miðaldra fólki í þungum þjáningum.“⁵³ Þetta hefur Björn á Skarðsá eftir Guttormi Hallssyni í bréfi frá Algeirsborg um 1635. Björn tekur tölur saman í lokin á Tyrkjaránssögu sinni 1643 og telur að 90–100 manns hafi turnast, þ.e. tekið íslamska trú.⁵⁴ Í bænaskjali frá 1629, aðeins tveim árum eftir rán, sem skrifað var í nafni 120 Íslendinga og jafnframt sagt að þeir hafi verið 380 í upphafi. Í listum sem gerðir voru vegna útkaupaferðar 1635 eru 99 á fyrsta lista, síðan 76 og loks 61.⁵⁵ Í seinni útkaupaferð var gerð skrá árið 1644 og á henni eru 14 manns. Hvað varð um fólkið? Allmargt hefur látist af sýkingum sem það átti ekki ónæmi við. Guttormur og Jón frá Grindavík lýsa því báðir hve veikir þeir urðu fljótlega eftir komuna til Norður-Afríku en báðir náðu sér. Á fimmta tug manna var útleystur með peningum og flest fyrir tilstilli konungs og kirkju og með almennri fjársöfnun. Líklegt er að meira en helmingur Íslendinganna hafi snúist til íslamskrar trúar og orðið þegnar í samfélaginu í Norður-Afríku.

Í samtímaritum, íslenskum jafnt sem erlendum, er oft talað um þvinganir, hótanir og pyntingar sem kristið fólk hafi orðið fyrir til að fá það til að kasta trú sinni. Þessum lýsingum þarf að taka með fyrirvara af tveim ástæðum. Í fyrsta lagi var það yfirleitt ekki hagur eigendanna að þrælar þeirra tækju trú heimamanna. Í slíkum tilfellum var

⁵⁰ Ólafur Egilsson, „Ferðasaga síra Ólafs Egilssonar“, bls. 161.

⁵¹ Björn Jónsson, „Tyrkjaránssaga Björns á Skarðsá“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 204–299, hér 296.

⁵² *Úr bréfabókum Brynjólfs biskups Sveinssonar*, Safn Fræðafélagsins um Ísland og Íslendinga 12, ritstj. Jón Helgason, Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag, 1942, bls. 156.

⁵³ Björn Jónsson, „Tyrkjaránssaga Björns á Skarðsá“, bls. 294.

⁵⁴ Sama rit, bls. 299.

⁵⁵ „Registur þeirra sem ennú lifa í Tyrkeríinu anno 1635“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 428–431.

nánast útséð um lausnargjald sem var að jafnaði helsta tekjulindin af herleiðingunni. Turnaðir og jafnvel umskornir fangar áttu sjaldan afturkvæmt í kristið land fyrir lausnargjald. Í öðru lagi var það hagur hinna herleiddu að útmála þann sálarháskva sem þau voru í til að vekja samúð og skyldutilfinningu í heimalöndunum. Í þessa veru eru íslensku lýsingarnar á þessum þvingunum til trúskipta: Þær eru almennar og ekki nafngreindar. Þannig talar Jón Jónsson frá Grindavík í bréfi sínu:

Ein stúlka er hér. Undir henni bundinni og klæðflettri hefur eldur kveiktur verið, þó til forgefins. Sumir hafa á fótum verið upp hengdir til háls og með köðlum barðir, og hafa vel varist, svo að margir hafa vel af komist. Þakkir séu drottni sem dásemdarkerkin gerir og lofað sé hans heilaga nafn að eilífu. Amen.⁵⁶

Næsta setning í bréfi Jóns frá Grindavík er viðurkenning á því að fleiri séu þó þeir sem hafi turnast „og þó komnir til lögdaldurs og meir.“⁵⁷ Í þessu felst ásökun: Vitandi vits hafa margir afneitað trúnni og þvingunarlaust, að því er skilja má.

Trúskipti gátu bætt hag hinna herleiddu á mörgum sviðum. Þau höfðu þannig meiri möguleika á frelsi þar sem Kóraninn talar almennt gegn þrælkun trússystkina. Þau nutu meiri virðingar í samfélaginu og vegur til hagsældar og metorða opnaðist í meira mæli en í kristnum löndum Evrópu þar sem ætt og uppruni settu fastari skorður. Félagslegur hreyfanleiki var meiri í korsaraborgunum í Norður-Afríku en í Evrópu.⁵⁸

Íslömsk kenning boðaði að íslam væri náttúrulegt ástand sem börn fæddust til en kristni og gyðingdóm rakti hún til áhrifa frá foreldrunum. Íslam og kristni eiga hins vegar margt sameiginlegt þó að sumt skilji að.⁵⁹ Trúskiptingar þurftu því ekki að kasta öllum fyrri gildum fyrir róða, hvorki hið innra né ytra. Nýjan sið var hægt að taka upp með því að laga sig að ytri einkennum hans svo að umskiptin gátu orðið býsna yfirborðsleg. Svo lýsir Mári (Morisco⁶⁰) nokkur frá Spáni hve íslamskt samfélag tekur vel á móti trúskiptingum og er þá með samanburð í huga við afstöðu spænsks samfélags til Mára sem snerust til kristinnar trúar. Það nægir að sýna trúrækni á yfirborðinu og taka upp réttan klæðaburð án þess að sálirnar séu skoðaðar nánar, segir í vitnisburði Márans, „við höfum ástæðu til að ætla að flestir þeirra séu eins vantrúaðir og þeir sem gátu þá af sér.“⁶¹

Sýndartrúskipti voru alkunn í samskiptum kristni og íslams. Í íslömskum sið, bæði sunníta og sjíta, er orðið *taqiyya* notað yfir slík trúskipti og það má útleggja sem „uppgerð í forvarnarskyni“ (e. *precautionary dissimulation*). Í Kóraninum er gert ráð fyrir þessum möguleika og til er úrskurður (*fatwa*) frá 1504 sem leyfir múslímum að gera þetta í Granada þar sem þeir stóðu frammi fyrir því að ekki varð umflúið að kasta trú í orði og athöfnum. Þá væri það hugarfarið, hinn innri heimur, sem máli skipti. Kjarna íslams gat hinn trúaði geymt í hjarta sér, segir í úrskurðinum, jafnvel þó að hann neyddist til að fara með kristnar bænir, formæla Múhamed þámanni, ákalla

⁵⁶ Jón Jónsson, bréf til foreldranna, bls. 376.

⁵⁷ Sama rit, bls. 376.

⁵⁸ Ellen G. Friedman, „Christian Captives at “Hard Labor” in Algiers, 16th–18th Centuries“, *The International Journal of African Historical Studies* 4/1980, bls. 616–632.

⁵⁹ Mercedes García-Arenal, „Introduction“, *Conversions islamiques: Identités religieuses en Islam méditerranéen/ Islamic Conversions: Religious Identities in Mediterranean Islam*, ritstj. Mercedes García-Arenal, París: Maisonneuve et Larose, European Science Foundation, 2001, bls. 7–15, hér 9.

⁶⁰ Svo voru þeir Márar nefndir sem höfðu tekið kristna trú (af heilum eða hálfum hug) og var heitið einkum haft um þá sem reknir voru í útleð frá Spáni.

⁶¹ Gerard A. Wieggers, „European converts to Islam in the Maghrib and the polemical writings of the Moriscos“, *Conversions islamiques: Identités religieuses en Islam méditerranéen/ Islamic Conversions: Religious Identities in Mediterranean Islam*, ritstj. Mercedes García-Arenal, París: Maisonneuve et Larose, European Science Foundation, 2001, bls. 207–223, hér 208.

Krist sem son guðs, drekka vín og eta svínakjöt.⁶² Hugsun af þessu tagi, um tvískiptingu líkama og sálar, kemur fram í ferðasögu Ólafs Egilssonar. Þegar „kóngurinn“ í Algeirsborg valdi ungan son Ólafs úr hópi hertekinna segir Ólafur svo frá:

... Ég bað hann í guðs nafni að halda sinni góðu trú og gleyma ekki sínum catechismi þá sagði hann með stórum harmi: „Ekki, minn faðir. Þeir hljóta nú að fara með kroppinn sem þeir vilja en mína sál skal ég geyma mínum góða guði.“⁶³

Trúskiptin þurftu ekki að rista djúpt og samfélagið sem bauðst í Norður-Afríku hafði sína kosti, jafnvel fyrir ófrjálsan mann. Þannig var um William Okeley sem var fangi í Algeirsborg árin 1639–1644. Hann komst í eigu góðlynds húsbónda sem tók honum sem syni sínum og var hinn alúðlegasti á allan hátt. Okeley sá tækifæri til að flýja en fékk bakþanka og samviskubit yfir því að yfirgefa svo góðan mann og hugleiddi stöðu sína:

Ég gæti hugsanlega fundið verri vistarveru í Englandi þar sem borgarastríð var nú skolið á og það með svo mikilli heift að varla þyrmdi hver annars lífi þó væri sá af sömu þjóð og kannski blóðskyldleika. Ef ég varð svo uppnúminn af því að minnast á fósturland þá má vissulega segja að land okkar sé hvarvetna þar sem okkur vegnar vel og heimurinn allur sé heimkynni þess sem unir sér hvar sem er í veröldinni.⁶⁴

Okeley hugleiddi einnig frelsið og kvað sig sem þræl frjálsari en margan „frjálsan“ mann. Engu að síður var niðurstaða hans sú að flýja því að frelsi hans væri háð duttlungum þess sem væri eigandi hans hverju sinni.

Af íslensku trúskiptingunum fer ekki mörgum sögum en þó eru til nokkrar upplýsingar um þrjú þeirra. Hér verður aðeins staldrað við konu frá Vestmannaeyjum sem var forsmáð af grönnum sínum í Eyjum fyrir vikið og síðan var lítið talað um hana opinberlega þó að hún hefði lengi vakið forvitni og þó einkum nú síðustu áratuginna. Anna Jasparsdóttir hét þessi kona og var hertekin ásamt föður sínum, Jaspári Kristjánssyni, sem var danskur, í ráninu 1627. Um móðurina er ekki getið. Anna var gift kona en eiginmaðurinn, Jón Oddsson, komst undan herleiðingu. Þau hjónin bjuggu á bænum Stakkagerði en þar voru einnig skráð önnur hjón, Eyjólfur Sölmundarson og Guðríður Símonardóttir sem þekktust er allra hinna herleiddu. Jón Oddsson var allstöndugur eins og sjá má af því að hann gaf drjúgt til endurbyggingar Landakirkju áratuginn eftir að Tyrkir brenndu hana.⁶⁵

Anna Jasparsdóttir skýst inn í samtímaheimildirnar af einni ástæðu: Eiginmaður hennar varð leiður á biðinni eftir eiginkonunni og vildi festa ráð sitt á nýjan leik. Þetta kallaði á skrif og skýringar.

Þegar Jaspár Kristjánsson kom aftur til Íslands skráði hann merkilegt bréf um herleiðingu sína og dótturinnar að beiðni Gísla Oddssonar biskups í Skálholti og fyrir milligöngu áður nefnds Kláusar Eyjólfssonar. Hann segir þar að sami maður hafi keypt sig og Ólaf Egilsson ásamt konu og börnum. Dóttur sína hafi annar maður keypt og hafi hún grátið yfir því að vita engin skil á föður sínum. Húsbóndi hennar hafi þá haft uppi á honum og keypt hann lausan fyrir 300 „Stöchvonachten“. Þetta var mikið fé, samsvaraði svipaðri upphæð í ríkisdöllum, og var meira verð en nokkur

⁶² Natalie Zemon Davis, *Trickster Travels: A Sixteenth-Century Between Worlds*, New York: Hill and Wang, 2006, bls. 188–189.

⁶³ Ólafur Egilsson, „Ferðasaga síra Ólafs Egilssonar“, bls. 156.

⁶⁴ William Okeley, „Ebenezer; or A Small Monument of Great Mercy, Appearing in the Miraculous Deliverance of Will“, *Piracy, Slavery, and Redemption: Barbary Captivity Narratives from Early Modern England*, ritstj. Daniel J. Vitkus, Columbia: Columbia University Press, 2001, bls. 124–192, hér 170.

⁶⁵ „Skýrsla um endurbygging Landakirkju eptir Tyrkjábrunann og um gjafir til hennar“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 397–409, hér 403, 408 og 409.

Íslendingur var keyptur á í útkaupaferðinni 1635–1636. Þessi húsbóndi, eigandi og velgjörðarmaður Önnu Jasparsdóttur hét Jús Hamet og var trúskiptingur frá Spáni sem var „þrengr af sinni páfísku trú“, skrifar Jaspas.

En hvað hann er fyrir einn, það veit ég gott verk gerði hann á mig sem sá maður sagði og skrifað stendur í Jóh. 9. kap.: Blindur var ég en nú sé ég, sagði hann. Svo segi ég: Fanginn var ég, nú er ég laus frá þeirra höndum, svo lengi sem guð vill líða mig syndara.⁶⁶

Í júnímánuði 1636 voru tveir Vestmannaeyingar komnir heim úr herleiðingunni, Hallur Þorsteinsson og Þorsteinn Ormsson. Heima í Eyjum sat Jón Oddsson sem hafði ekki séð konu sína, Önnu Jasparsdóttur, í níu ár, síðan hún var hertekin í Tyrkjaráninu. Líf hans hafði breyst og hann vildi festa ráð sitt á nýjan leik en til þess þurfti Anna að vera horfin úr lífi hans með lögmatum hætti, látin eða turnuð. Fyrst var faðir Önnu beðinn að gera grein fyrir því sem hann vissi frammi fyrir Gísla biskupi og Kláusi Eyjólfsyni lögsagnara. Hann skrifaði bréfið sem áður er nefnt, sem er eins og varnarrit fyrir Önnu og þó jafnframt fyrir trúskiptinginn Jús Hamet sem var „patrón“ hennar og nú barnsfaðir að því er hann hermdi eftir Þorsteini Ormssyni.

Hallur Þorsteinsson vottar því næst að Anna sé „þar vistföst í Tyrkjaráinu með fullkomnum samfélagsskap við einn tyrkneskan heiðingja og honum samþykkt með sönnu hatri og óvild við þá kristnu ... Vissi ég seinast til hennar 1632 og vildi hún þá ei sjá íslenska kristna menn, þess heldur umgengni með þeim að hafa“.⁶⁷ Þorsteinn Ormsson staðfesti síðan að vitnisburður Halls Þorsteinssonar væri réttur.

Erlendur Ásmundsson vottaði þessa gjörninga og bætti efnislega nokkru við, eins og til áherslu, þó að hann væri ekki sjónarvottur heldur milliliður:

Annað er það hún gengur þar fram í mesta meðlæti, klædd í pelli og gulllegum purpura, ei viljandi sjá íslenska kristna menn, enn síður við þá tala.⁶⁸

Vitnaleiðslurnar voru loks fullkomnaðar með úrskurði Kláusar Eyjólfsssonar um að Jón Oddsson væri í fullum rétti til að giftast.⁶⁹

Varasamt er að taka vitnisburði sveitunga Önnu bókstaflega. Vel má hugsa sér að þeir hafi verið reiðubúnir að taka sterkt til orða til að tryggja Jóni Oddssyni framgang sinna hjúskaparmála. Þegar að er gáð kemur hvergi fram berum orðum að Anna hafi turnast, þ.e. skipt um trú. Það er hins vegar sterklega gefið í skyn með því að segja að hún búi með heiðingja, eigi börn með honum, vilji ekki umgangast kristna menn og engin von sé til þess að hún komi aftur. Með því að láta hana líta út sem frjálstan geranda var ekki hægt að afsaka hana með því að hún hefði verið þvinguð. Hún hafði sjálf sagt sig úr guðs lögum og kristinna manna.

Hjónaband með (þvinguðum) trúskiptingi hefur verið vænlegri kostur en að gifta sig gamalgrónum múslíma þar sem möguleikar voru meiri til að ástunda trú sína í leyfum ef líkt háttaði hjá mannum.⁷⁰ Konur héldu að jafnaði fastar og lengur í upprunatrúna en karlmenn, segir Hilda Nissimi, sem borið hefur saman trúskiptinga á nokkrum landsvæðum og mismunandi tímabilum. Þær létu síður undan þrýstingi enda hefði þrýstingur á þær að jafnaði verið minni en á karla. Þetta á við um „nýja

⁶⁶ „Bréf Jespers Kristjánssonar til Gísla biskups Oddssonar í Skálholti“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 421–423, hér 422.

⁶⁷ Guðrún Ása Grímsdóttir, „Úr Tyrkjaveldi og bréfabókum“, *Gripla* 9/1995, bls. 7–44, hér 24.

⁶⁸ Sama rit, bls. 25.

⁶⁹ Sama rit, bls. 26.

⁷⁰ Hilda Nissimi, „Religious Conversion, Covert Defiance and Social Identity: Narrations of Conversion and the Creation of the Modern Renegade“, *Numen* 4/2004, bls. 367–406, hér 384.

Mára“ (Moriscos, Moriscas) á Spáni og í Portúgal, húgenotta í Frakklandi og gyðinga í Íran, segir Nissimi.⁷¹ Þessi niðurstaða er ekki í samhljómi við áhyggjur útkaupamanna sem lögðu oft áherslu á að leysa konur þar sem þeim væri hättara við trúskiptum en körlum.

Trúverndarskylda yfirvaldanna

Tyrkjaránið varðaði mest þau sem brottnumin voru og aðstandendur þeirra. En atburðurinn var ekki einkamál heldur snerti yfirvöldin í ríkinu, bæði kirkju og konungsvald. Í Danmörku ríkti Kristján konungur IV sem hafði svarið eið sinn 1596 sem konungur Danmerkur og þar með Íslands. Í samningi konungs við aðal og borgara fjallaði fyrsti liður um trúarlegar skyldur hans sem konungs og verndara og yfirvalds kirkjunnar að lútherskum skilningi þar sem greint er milli andlegs og veraldlegs valds. „Fyrst og frammar öllu viljum vér og skulum elska og tigna hin almáttuga Guð og hans heilaga orð ...“.⁷² Áherslan er síðan á skóla og kirkjur þar sem eiga að vera í forsvari vel menntaðir menn. Í þessu felst einnig sálarheill þegnanna og víst er að hún var Kristjáni konungi hugleikin af ýmsum ástæðum. Trúarsannfæring hans virðist vera sönn og staðföst en það var einnig metnaðarmál hans sem evrópsks konungs og lúthersks forystumanns í samkeppni við Svíakonung að standa sig í þessu verndarhlutverki. „Tyrkjaógnin“ var honum einnig hugleikin eins og sjá má á margra daga krýningarhátíð Kristjáns þar sem sigurinn yfir Tyrkjum var settur á svið og leikinn á götum Kaupmannahafnar.⁷³

Til vitnisburðar um trúarskyldu Kristjáns IV er bréf sem hann skrifaði æðsta embættismanni sínum á Íslandi, Holgeir Rosenkranz, árið 1630.

... þar sem vér höfum fregnað að Tyrkinn hafi komið til lands vors, Íslands, og numið brott nokkra af íbúunum þar biðjum vér þig og óskum að þú með prestastéttinni og helstu mönnum landsins finnr leið, með hjálp hinna efnameiri, til að hjálpa megi þessum föngum og útleysa þá svo að þeir verði ekki eftir í tyrknesku týranní og þvingist í tilbót að afneita Kristi.⁷⁴

Þetta er meira en orðskrúð því brátt var tekið til við að safna fé og skipuleggja ferð til að leysa fólk út í Algeirsborg. Í seinni tíma söguskrifum og kennslubókum hefur oft verið sagt að seint hafi verið brugðist við og árangurinn verið lítill. Seinu viðbrögðin skýrast með því að konungssjóður var nær gjaldþrota eftir ósigurinn við keisaraherina 1626–1627 og fé þurfti að safna í tóman sjóð. Skipulagningin var flókin þar sem dönsk stjórnvöld höfðu litla reynslu af Miðjarðarhafinu og þar af minnsta af Norður-Afríku.

Viðleitni konungs til að leysa þegna sína úr herleiðingu hafði sterka trúarlega hvata, bæði af samkristilegum og lútherskum rótum, og jókst af veraldlegum metnaði og hagsmunum konungsvaldsins. Að kristilegum skilningi var Kristur endurlausnari mannkyns og fyrir kom, einkum á fyrri hluta miðalda, að endurlausnin væri beintengd að orðalagi við lausnargjald sem greitt var til að leysa þræla úr ánaud. Sömu grísku

⁷¹ Sama rit, bls. 390–395.

⁷² „Först wille och skulle wy offuer allting elske och dyrcke den allsommechtigste Gudt och hans hellige ordt ...“ Christian 4.s håndfæstning, 17. august 1596; *danmarkshistorien.dk*, Historisk Afdeling ved Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet, sótt 16. okt. 2020 af <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/christian-4s-haandfaestning-17-august-1596/>.

⁷³ Bent Holm, *Tyrk kan tæmmes. Osmannere på den danske scene 1596–1896*, Kaupmannahöfn: Multivers, 2010, bls. 37–61.

⁷⁴ „Bréf Kristjáns konungs fjórða til Holgeirs höfuðsmanns Rosenkrantz um útlauð íslenzkra fanga frá Tyrkjum“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 384–385, hér 384.

orðin voru notuð um endurlausn og lausnargjald (gr. *lytron*) af tvennu tagi.⁷⁵ Ekki er að efa að Kristján konungur IV hafði Krist (sem nafn hans vísar til) í hug og hjarta í stjórnarstörfum sínum. Um það vitnar sýn hans um hinn þjáða Krist, eins og áður hefur verið nefnt. Það örlar einnig á þeirri hugsun að Kristján sé endurlausnari þegnanna sem frelsar þá frá kaþólskri villutrú í átökum við keisaraherinn sem hann tapaði fyrir (en tókst þó að ná tiltölulega góðum samningum við eftir ósigurinn). Um þetta vitna flugblöð og dreifirit frá tíma keisarastríða og Tyrkjaráns sem bandaríski sagnfræðingurinn Paul Douglas Lockhart hefur rannsakað.⁷⁶

Konungsvaldinu, og einkum Kristjáni IV sjálfum, var í mun að koma fram sem gæslumaður trúar og þegna. Lúthersk kenning boðaði hlýðni við yfirvöld en í kenningunni voru einnig aðrir tónar sem settu konungana lægri en Jesú Krist og sýndu þá jafnvel fáfengilega. Þessu má finna stað í víðlesnu riti á lútherska svæðinu, *Eintali sálarinnar við sjálfa sig* eftir þýska siðbótarmanninn Martin Moller. Bókina þýddi Arngrímur Jónsson lærði og kom hún út á Hólum 1599 og fimm sinnum eftir það. Píslarsaga Krists er þar rakin og hugleidd. Út frá samtali Pílatúsar og Krists, þar sem hinn síðarnefndi segir ríki sitt ekki vera af þessum heimi og að hann sé kominn í heiminn til að bera sannleikanum vitni, hugleiðir Martin Moller:

1. Jarðneskir kóngar ríkja og festa sitt ríki með stríðsmakt og mikilmennsku. En þú ert, drottinn, kóngur sannleikans. ---
2. Jarðneskir kóngar ríkja og þeirra góss og gáfur eru jarðlegar og fáfengilegar. En þú ert kóngur á himnum og ert ríkur af sannleikanum þeim aumu til hjálpar. Guð, þinn faðir, hefur þig sent til að kenna fávísium sundurknosud hjörtu að græða, **þeim herteknu lausn og frelsi að boða**, náðartíð drottins að kunngjöra og þann dag hefndar drottins öllum sorgfullum til huggunar.⁷⁷

Trúarkenningin kenndi þegnum þannig að virða veraldleg yfirvöld en einnig að sjá tilveruna í því ljósi að hið æðsta yfirvald væri undirsett lausnaranum mikla og væri einungis jarðlegt og fáfengilegt.

Heildartúlkun á atburðunum

Ekki er vitað hvaða skilning hver einstaklingur sem hernuminn var lagði í atburðina. „Vér hljótum vort harmabraud að eta með rennandi tárur,“ segir í bréfi íslenskra fanga í Algeirsborg 1635.⁷⁸ Þá hafði sótt á marga að leita skýringa og setja atburðina í stærra samhengi. Um það höfum við einungis beinar heimildir frá hinum menntuðu og skólalærðu.

Þegar í miðju atburðanna í Vestmannaeyjum virðist annar prestanna þar, Jón Þorsteinsson, hafa gengið inn í píslarsöguna, sem kalla má eitt hið æðsta viðmið. Hann flýði undan árásarmönnum í helli við ströndina og las og söng guðsorð með heimilisfólki sínu. Flokkur vígamanna fann þau í hellinum og hjó foringi þeirra Jón þrjú högg til bana og mælti hann yfirveguð orð undan hverju höggi. Lokaorð hans voru: „Það er nóg! Herra Jesú, meðtak þú minn anda.“⁷⁹ Þegar Jón var allur tók Margrét, kona

⁷⁵ Einar Sigurbjörnsson, *Credo: Kristin trúfræði*, Reykjavík: Háskólaútgáfan og Guðfræðistofnun, 1989 (kaflí 12: Friðþægingarverk Jesú), bls. 271.

⁷⁶ Paul Douglas Lockhart, „Dansk propaganda under Kejserkrigen 1625–29“, *Historie/Jyske Samlinger* 2/1998, bls. 222–248.

⁷⁷ Martin Moller, *Soliloquia de Passione Jesu Christi: það er Eintali sálarinnar við sjálfa sig*, Þórunn Sigurðardóttir bjó til útgáfu og ritaði inngang, Reykjavík: Bókmennta- og listfræðastofnun Háskóla Íslands og Guðfræðistofnun Háskóla Íslands, 2019, bls. 127. Feitletrun mín (PH).

⁷⁸ Bréf fanganna úr Algeirsborg, bls. 427.

⁷⁹ Kláus Eyjólfsson, „Frásögn“, C-gerð, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 56–74, hér 68.

hans, traf af höfði sér og batt um blóðugt höfuð eiginmanns síns.⁸⁰ Líkingin við þyrnikórónu Krists er nærtæk.

Sá sem skráði þessa frásögn fyrstur, og aðrir byggja síðan á, var títtnefndur Kláus Eyjólfsson, sem var systursonur séra Jóns. Virðist hér sem Kláus hafi sniðið frásögn sína að píslarsögu Krists og er í allmörgum afskriftum bætt við Júdasarminni. Er foringinn þar nafngreindur, Þorsteinn sá er vísaði ránsmönnum sjaldgæfa leið til uppgöngu í Vestmannaeyjum og í fáeinum afskriftum að sá hinn sami hafi áður verið „verkþjónn“ séra Jóns.⁸¹ Kláus fellir frásögn sína að píslarsögunni en Jón Þorsteinson hefur að líkindum einnig hagað gerðum sínum hinar síðustu stundir að píslarsögunni og þeim mörgu skrifum í samtíma sínum um „að lifa guðlega og deyja kristilega“.⁸²

Kláus Eyjólfsson hafði ekki sagt sitt síðasta orð um Tyrkjaránið með skriflegri frásögn sinni. Hann og danski kaupmaðurinn Niels Klemensson gáfu til kirkjunnar á Krossi í Landeyjum altaristöflu árið 1650 sem lesa má sem vísun í túlkun Lúthers á Jóhannesarguðspjallinu og jafnframt vísun í píslarvætti Jóns Þorsteinsonar í Vestmannaeyjum. Þar má skilja sem náðst hafi ákveðin lokun og sigur sem ekki krefst hefndar. Þessi túlkun, í myndrænu formi, er einstök á Íslandi. Taflan er máluð í Danmörku en færð hafa verið rök fyrir því að gefendurnir og fleiri aðstandendur hafi haft hönd í bagga með inntaki hennar og útfærslu. Ekki verður hér farið nánar út í rannsóknir á altaristöflunni á Krossi en vísað í önnur rit.⁸³

Tyrkjaránið var ný reynsla og ófyrirséð, meira áfall en annað það sem dunið hafði á landinu í manna minnum. Magnús Sigfússon prestur orti „Harmagrát yfir ósköpum Íslands“ þegar árið 1627 var runnið sitt skeið. Hann taldi þrjár hörmungar hafa gengið yfir landið, hina fyrstu að herra Guðbrandur Þorláksson biskup andaðist. Harmur sá var þó ekki stór því að hann skildi vel við sína „skipstjórn“ og var nú leystur frá „sorgarörkinni“. Annað áfall var farsótt sem gekk í landinu svo að „mætir buðu margir fljótt/menn og kvinnur góða nótt“. Magnús hefur þá afstöðu til dauðans sem boðuð var á hans tíma og þessi „ósköp“ eru því viðráðanleg:

Það hrís má heita þýtt og mjúkt
þó fólk deyí og verði sjúkt,
við því ei reisum rönd.
Gott er að falla í herrans hönd,
hann á bæði líkama og önd.⁸⁴

Víg sr. Jóns Þorsteinsonar í Vestmannaeyjum var af þessum sama toga: „Ei þarf þó lengur að aumka hann/því er nú kominn í himna rann.“⁸⁵ Hins vegar var hin þriðja hörmungin, Tyrkjaránið, sálarháskinn vegna heiðinna manna, verra tjón: „... margur grimmur og guðlaus her/gengið hefur á landið vort hér.“⁸⁶ Óttalegast var hlutskipti

⁸⁰ Sama rit, bls. 68.

⁸¹ Kláus Eyjólfsson, „Frásögn“, D-gerð, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 74–90, hér 78.

⁸² Þorsteinn Helgason, „Að lifa guðlega og deyja kristilega: Um píslarvætti Jóns Þorsteinsonar í Vestmannaeyjum“, *Abrið Lúthers: Siðaskipti, samfélag og menning í 500 ár*, ritstj. Hjalti Hugason, Loftur Guttormsson og Margrét Eggertsdóttir, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2017, bls. 299–333.

⁸³ Ég hef oft og víða fjallað um altaristöfluna á Krossi, fyrst þó hér: Þorsteinn Helgason, „Sverð úr munni Krists á Krossi“, *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 2000–2001*, 2003, bls. 143–170. Á leitarvélum má finna fleiri birtingar.

⁸⁴ Magnús Sigfússon, „Harmagrátur Síra Magnúsar Sigfússonar yfir ósköpum Íslands“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 501–505, hér 502.

⁸⁵ Sama rit, bls. 503.

⁸⁶ Sama rit, bls. 502.

Ólafs Egilssonar og allra hinna sem hertekin voru „hjá heiðnum lýð“.⁸⁷ Þetta hlutskipti var svo nýtt og fordæmalaust að það féll ekki auðveldlega að heimsmyndinni sem gat ráðið við farsóttir og dauðdaga fólks á heimaslóð. Hvernig var hægt að lifa guðlega í Barbaríinu og deyja kristlega á heiðinni jörð?

Þó að Tyrkjaránið væri stórt í sniðum, óvænt og fordæmalaust, var ekki um annað að ræða en að reyna að skilja það þeim grunnskilningi sem almennur var og fest hafði rætur í kristnum heimi. Það er sú kenning, hugsun og tilfinning að áföll og hörmungar væru verðskulduð refsing fyrir syndir manna. Kenningin er flókin og erfitt að segja til um hve almenn hún var í hugmyndaheimi samtímamanna. Í almennum kristnum skilningi, a.m.k. frá dögum Páls postula, var heimurinn syndlaus og saklaus í upphafi en höggormurinn í Paradís taldi Evu og hún síðan Adam til að brjóta lögmál guðs og sundra þannig hinu upprunalega samræmi tilverunnar. Þjáning og dauði komu í heiminn og inn í þann heim, þann synduga heim, fæðast allar mannaverur upp frá því og erfa upprunasýndina. Hlutverk Jesú Krists var að taka sýndina á sig og deyja fyrir mannkynið, friðþægja fyrir mennina, og þeirrar friðþægingar getur mannskepnan orðið aðnjótandi með iðrun og trú.⁸⁸

Skólagengnir og guðfræðilega lærðir menn á Íslandi á sautjándu öld höfðu meðtekið þessa kenningu. Það kemur til dæmis skýrt fram í bréfi sem Jón Jónsson frá Grindavík skrifaði til foreldra sinna (og fyrir hönd bróður síns einnig) frá Algeirsborg árið 1630. Hann hafði gengið í Skálholtsskóla og skrifaði margt fyrir Íslendinga í herleiðingunni. Í bréfinu tilgreinir hann kvæði eða sálm sem „ég segi svo jafnlega.“ Þar eru þessar hendingar:

Í saurgan getinn er ég einn,
enginn maður kann fæðast hreinn
af syndum spilltu sæði ...

Og í næsta erindi ítrekar Jón:

... sjá þú ég ber
syndir með mér
sjúkur frá móðurlífi.⁸⁹

Kenningin um erfðasynd, friðþægingu og náð fyrir trú er engu að síður stór biti að kyngja og krafðist bæði sannfæringar og lærdóms. Hún var ekki — og hefur ekki verið⁹⁰ — óumdeild en var boðuð af fullum krafti á sautjándu öld í danska ríkinu og eru Passíusálmar Hallgríms Péturssonar ein skýrasta og fegursta útlekking á kenningunni. Kenningin hljómar harkalega en er hugsanlegt að hún hafi verið fólki til huggunar og styrktar á sautjándu öld?

Kenningin um áföll sem verðskuldaða refsingu setti reynslu manna í samhengi og gaf þeim tilgang. Áfallið var þannig skiljanlegt og beindist ekki einvörðungu að persónunni sem fyrir því varð heldur varðaði mannkyn allt. Þjáningin er þannig hlutskipti

⁸⁷ Sama rit, bls. 503.

⁸⁸ Einar Sigurbjörnsson, *Credo* (kaflí 7: Um illskuna og kaflí 12: Friðþægingarhlutverk Jesú).

⁸⁹ Jón Jónsson, bréf til foreldranna, bls. 381.

⁹⁰ Höfundar hins svokallaða „nýja rétttrúnaðar“ sem komu fram eftir fyrri heimsstyrjöld héldu fast í kenninguna (í mismunandi myndum), sjá t.d. Benjamin Burkholder, „Violence, Atonement, and Retributive Justice: Bonhoeffer as a Test Case“, *Modern Theology* 33:3/2017, bls. 395–413.

mannsins, syndin er tákni um rof í tilverunni sem allir líða.⁹¹ Við þetta bættist krossganga Krists sem ekki var einasta friðþæging og endurlausn (með nokkuð flóknum hætti) heldur gátu hin þjáðu samsamað sig Kristi í þislum hans.

Þessari hugsun finnum við stað í skrifum í samtíma Tyrkjaránsins. Guðríður Símonardóttir skrifaði úr herleiðingu sinni í Algeirsborg að hana og „barnkind“ hennar hefði Tyrki keypt

hvað að mig gerði bæði að hryggja og gleðja í mínum hörmungum, og undir þessu drottins maklega álagða hrísi og krossins þunga hryggdist ég og særíst daglega að vita hann í því líkri neyð og háska sem oss er upp á lagt vegna vorra synda, en ég gleðst í guði ...⁹²

Þarna er hinn „rétti“ skilningur útfærður í sendibréfi til eiginmanns Guðríðar. Áður nefndur Jón Jónsson frá Grindavík skrifaði frá Alsír um „forþétt herleiðslu- og útleiðingarstraff“ sitt og bróður síns.⁹³ Engu að síður hvílir Jón ekki í þjáningunni og straffinu heldur vonar að það „fái góðan enda“. Og hann byggir iðrun sína ekki eingöngu á hinni almennu synd og sekt heldur biðja þeir bræður foreldra sína fyrirgefningar „okkar þverbrotið sinni, óhlýðni, barnæsku- og ungdómsbrest.“⁹⁴

Kenningin um hlutverk þjáningarinnar, refsingarinnar og endurlausnarinnar býður upp á ákveðin vandamál. Hvernig stendur á því að sumu fólki er refsað með stórfelldum hætti, með hamförum og dauða, en annað fólk lifir stóráfallalaust? Hinn rétttrúaði segir: Við erum öll sek og eigum straffið skilið — en guði sé lof fyrir að við sluppum. Þetta kom oft til tals og reyndu lærðir menn að áréttu þessa kenningu: „Syndgast höfum ei síður en þeir/sem þó hafa nú straffast meir ...“, yrkir sr. Magnús Sigfússon og bætir við þakklæti fyrir að landsmenn hafi ekki allir orðið fyrir árásinni.⁹⁵

Séra Jón Jónsson, prestur og skáld á Melum í Melasveit, var elsti sonur Jóns Þorsteinssonar í Vestmannaeyjum, þess sem veginn var, og lagðist því refsingin hart á hann, að missa föður sinn og sjá á eftir móður sinni, systur og bróður í herleiðingu. Engu að síður er afstaða hans þessi, a.m.k. í ljóði:

Frelsarinn Jesú frjálst er þér
að fara sem villt með þína.
Drottinn gaf þá góður mér,
guð minn tók þá nú að sér.
Þó sjáumst ei fyrr, þá sjáumst í himni skína.⁹⁶

Jón afsakar sig fyrir að fjalla um það sem stendur honum svo nærri en hann vitnar einnig í orð Krists (Lúk 13.4–5) sem hafa almenna skírskotun. Turninn í staðnum Sílóam féll á átján manns og banaði þeim en Jesús spurði: „... haldið þér að þeir hafi verið sekari en allir þeir menn sem í Jerúsalem búa? Nei, segi ég yður, en ef þér takið ekki sinnaskiptum munuð þér allir farast á sama hátt.“ Jón prestur og skáld orðar það svo: „Ekki verri en aðra þá/úrskurðaði Kristur ...“⁹⁷

Syndakenningin var flókin og vafðist ekki aðeins fyrir almenningi heldur einnig hinum lærðustu. Þannig glímdi Gísli Oddsson biskup í Skálholti við ýmis álitamál sem komu upp í Vestmannaeyjum eftir ránið þar sem makar hertekinna sem sluppu

⁹¹ Arnfríður Guðmundsdóttir, „Ekki eins og það á að vera: Merking syndahugtaksins í kristinni trúarhefð fyrr og nú“, *Ritid* 3/2020 bls. 15–38.

⁹² Guðríður Símonardóttir, bréf til Eyjólfss eiginmanns hennar, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 419–421, hér 420–421.

⁹³ Jón Jónsson, bréf til foreldranna, bls. 373.

⁹⁴ Sama rit, bls. 373.

⁹⁵ Magnús Sigfússon, „Harmagrátur“, bls. 504.

⁹⁶ Jón Jónsson, „Harmavottur“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 506–515, hér 509.

⁹⁷ Sama rit, bls. 510.

höfðu leiðst til sambúðar við nýja einstaklinga án þess að hjónaband þeirra væri úrskurðað ógilt vegna dauða, trúskipta eða andláts makans. Hlutverk biskups var að halda eyjabúum frá syndsamlegri sambúð en hann gerir sér grein fyrir vandanum og kastar fram spurningu um syndina á stað sem hafði orðið fyrir svo miklu áfalli auk skipskaða og manntjóns undanfarinn tíma:

Ég vil hér ekki tala um sára skelfing samviskunnar sem sumar manneskjur (mest frómar) fá af ýmsum og alllitlum tilefnum. Þar um eru eftirdæmin ljós, bæði forn og ný. Þar fyrir: Ef sá réttláti hjálpast varla, hvað vill þá verða af þeim óguðlega?⁹⁸

Svipaðar hugleiðingar koma fram í Ræningjarímum séra Guðmundar Erlendssonar í Felli í Skagafirði:

Ef hin góðu aldirtré
upp svo höggvin verða,
hvað mun illa eik þá ske
að þegar nauð skal herða?⁹⁹

Upp kom sú hugsun að Vestmannaeyingar hefðu verið syndugri en annað fólk og því verðskuldað þessa refsingu fremur en aðrir. Guðmundur vísar þessari hugsun frá, neitar að drottni hafi síður hugnast „sá eyja lýður“ en okkur (Norðlendingum?) og vitnar í ritningarstaðinn um turninn í Sílóam. Þetta segir Guðmundur í „Ræningjarímum“ sínum.¹⁰⁰ Í þriðju rímu gengur Guðmundur skrefinu lengra í umtali um Vestmannaeyinga:

Að þar hafi lýðir látið glatt,
lukku meðan blómið spratt,
ég læt það hvorki logið né satt,
láns er happ þeim ekki datt.¹⁰¹

Guðmundur bætir því við að séra Jón Þorsteinsson hafi áminnt fólkið en var fyrir það hafður að spotti „sem spámann hvers á sinni jörð.“ Jón hafi verið svo góður hirðir að „óguðlegir“ [Vestmannaeyingar] „í iðrunarleysi inni byrgðir“ hafi ekki verðskuldað hann.¹⁰² Hins vegar vill hann ekki trúna því sem sagt sé að fólkið í Eyjum hafi tekið upp fyrra lífern. Ef svo væri „er því annað eymda þing/ad eflausu stefnt um kring.“¹⁰³

Hér er komin trúarleg og kenningarleg klípa: Refsing guðs er jafnan verðskulduð og þeir sem fyrir henni verða eru ekki sekari en aðrir. Samtímis geta menn safnað syndum að höfði sér og þá er „eymda þing“ yfirvofandi. Hver er þá sekt og refsing einstaklingsins? Önnur klípa er sú hvort rétt sé að berjast gegn þeim sem guð „notar“ til að refsa mönnunum, í þessu tilviki Tyrki. Lúther þótti framan af að svo væri ekki og hlaut bannfæringu Leós X páfa meðal annars vegna þeirra ummæla, að eigin sögn Lúthers: „Að berjast gegn Tyrkjum er jafngilt og að veita Guði mótspyrnu sem vitjar rangsleitni okkar með þessu hrísi.“¹⁰⁴ Þetta var afstaða mín á sínum tíma, ritar Lúther:

⁹⁸ Gísli Oddsson, „Til Vestmannaeyja enn einu sinni í Jesú nafni“, bréf skrifað í Skálholti 16. okt. 1636; Guðrún Ása Grímsdóttir, „Úr Tyrkjaveldi og bréfabókum“, bls. 28. Sjá einnig *Reisubók séra Ólafs Egilssonar og aðrir textar um Tyrkjaránið 1627*, Már Jónsson og Kári Bjarnason bjuggu til prentunar, [Selfossi]: Bókaútgáfan Sæmundur, 2020, bls. 285–287.

⁹⁹ Guðmundur Erlendsson, „Ræningjarímur“, bls. 467.

¹⁰⁰ Sama rit, bls. 476.

¹⁰¹ Sama rit, bls. 482–483.

¹⁰² Sama rit, bls. 481.

¹⁰³ Sama rit, bls. 483.

¹⁰⁴ Martin Luther, „On War Against the Turk“, *Luther's Works 46, The Christian in Society 3*, ritstj. Robert C. Schultz, Philadelphia: Fortress Press, 1967/1988, bls. 162. Þýðing höfundar (BH).

„En það er ekki sanngjarnt að gleyma hvernig ástandið var þá og hverjar forsendur og röksemdir mínar voru og taka orð mín síðan og beita þeim á annað ástand þegar þessar forsendur og röksemdir eru ekki fyrir hendi.“¹⁰⁵

Samtímamenn áttu ekki svör við öllum trúar- og tilvistarspurningum sem Tyrkjaránið vakti. Jón Jónsson frá Grindavík, hinn skólalærði, reyndi að sjá þjáninguna sem guðs vilja en „hvað þínum órannsakanlegum vilja hefur til gengið að líða það vondir menn skulu mega yfirráð hafa á þínum eigin börnum“ — það vissi guð einn sjálfur. Og betra hefði verið fyrir Helga bróður hans að eignast hlutskipti Betlehemsbarnanna (sem myrt voru að undirlagi Heródesar) en að líða kvalir og vera „af vegi hrundið.“ Guðstraustið er engu að síður lokaniðurstaða Jóns: „En guð mun þér miskunnsamur vera því hans miskunn er ný hvern morgun.“¹⁰⁶

Fyrir marga á sautjándu öld og löngum síðar var eilífa lífið hin síðasta huggun (stundum einnig hin fyrsta). Í henni fólust endurfundir ástvina eins og Jón, sonur Jóns píslarvotts, orti og áður er vitnað til: „Þó sjáumst ei fyrr, þá sjáumst í himni skína.“ Á sautjándu öld, eins og síðar og einkum fyrr, bjuggust sumir við heimsslitum og hinum efsta dómi, sumir með ótta í sinni og aðrir með fögnuði. Þá yrði réttlætinu endanlega fullnægt og eilífur fögnuður myndi ríkja. Svo orti sr. Magnús Sigfússon: „... höfum síst við heiminn lag,/hugsum um þann síðasta dag.“¹⁰⁷

Ein er vor huggun eftir stærst,
af því rís vor gleðin hæst,
að þó ami margt
og á oss detti hrísið hart,
herrans lúður kalla mun.¹⁰⁸

Huggunin sem fólst í eilífri himnavist virðist hafa dugað mörgum en ekki öllum. Um það vitnar Einar Sigurðsson, skáld og prestur í Eydölum (sem stöðvaði framsókn ránsmanna 1627 með kveðskap, segir sagan). Þegar dóttir hans og Ólafar konu hans lést af barnsförum reyndist Einar „hugarsterkur/af herrans orði/um dýrðlegan afgang/dóttur sinnar.“¹⁰⁹ Ólöfu konu hans var þetta ekki nægilegt. Einar ber saman viðbrögð þeirra við barnamissi. Hann er einn til frásagnar en dregur upp skýra mynd af ólíku hjartalagi.

192. Hraustur faðir
sig hugga vildi
við lukkusamt þeirra
líf í dauða,
sagðist gleðjast
af seinni fundum
endalausum þar
í Guðs ríki.

193. Angursstundir
oft Óluf reyndi
börn hennar þá
burt langt fóru
en allra sárast
ef þau deyðu
því innri hrellingar
yfir að runnu.¹¹⁰

Einar skýrir trúartraust sitt sem hraustleikamerki en að Ólöf hafi verið „ker hið veika“, og „hugveik stundum“ en einnig má líta á þetta sem mismunandi afstöðu til trúarhugsunar sem viðbrögð í áfalli.

¹⁰⁵ Sama rit, bls. 162.

¹⁰⁶ Jón Jónsson, bréf til foreldranna, bls. 375.

¹⁰⁷ Magnús Sigfússon, „Harmagrátur“, bls. 501.

¹⁰⁸ Sama rit, bls. 501.

¹⁰⁹ Einar Sigurðsson í Eydölum, „Evisöguflokkur Einars í Eydölum“, *Ljóðmáli*, Jón Samsonarson og Kristján Eiríksson bjuggu til prentunar, Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar, 2007, bls. 135 (erindi 175).

¹¹⁰ Sama rit, bls. 137.

Eins og tilvitnanirnar hér að framan bera með sér var algengt að setja huggunarorð í bundið mál. Þau voru auk þess ekki ætluð til lestrar í hljóði hvers og eins líkt og nú tíðkast heldur til að syngja eða kveða. Algengt er í handritum að lagboði sé settur við efnið. Þannig má syngja Harmagrát Magnúsar Sigfússonar við lagið „Mitt hjarta hvar til hryggist þú“ sem prentað er í Grallaranum. Flutningurinn fer fram í samfélagi, söngurinn hefur lækningarmátt.¹¹¹ Þórunn Sigurðardóttir hefur ítarlega rannsakað og fjallað um hlutverk harmljóða á sautjándu öld. Eitt dæmi er sorgarljóð Jóns Einarssonar í Stærra-Árskógi sem missti konu sína og tengdaföður í sjóinn. Huggunaradferð ljóðsins er í greiningu Þórunnar: „Til að yfirvinna harminn sem drukknun konu hans hefur valdið honum ætlar séra Jón að yrkja sorgarsöng og væntanlega syngja hann eða fara með sér til hugarléttis.“¹¹² Almenn niðurstaða hennar um áhrif kveðskaparins til hugarléttis er þessi: „Textar í bundnu máli hafa aukið áhrifin, einkanlega ef hægt var að syngja þá við þekkt sálmalag.“¹¹³

Það er ekki auðvelt að setja sig í spor þeirra sem töldu áföll vera verðskuldað straff fyrir syndugt mannkyn, þeirra sem þótti „þýtt og mjúkt/þó fólk deyi og verði sjúkt“ og bjuggust jafnvel við heimsendi. Hættan á að framandgera trúarviðhorf fyrri tíma er vissulega fyrir hendi, að sýnast þau vera furðuleg eða ógeðfelld, í besta falli skringileg. Önnur hættan er sú að einfalda og alhæfa um trúarviðhorf. Af því sem hér hefur verið sagt kemur fram að viðhorf voru ekki á eina lund í samtíma Tyrkjaránsins og siðferðileg og trúarleg álitamál voru tekin til umræðu. Höfðu þau viðhorf sem hér er lýst — um verðskuldað syndastraff — ekki lamandi áhrif og hlutu að leiða til aðgerðarleysis og uppgjafar? Nei, því að umræða var greinilega mikil um viðbrögð við Tyrkjaráninu, hafist var handa við söfnun og sendiboðar fóru með ærinni fyrirhöfn til Norður-Afríku að semja um útlausn. Og hvatt var til samlíðunar:

Látum oss vakna, víst til sanns
vitjað hefur guð þessa lands.
Höfum ei hjartað steins.
Þó ekki líði allir eins,
annarra skulum kenna meins.¹¹⁴

Kristin guðstrú var mörgum, líklega flestum, ríkulegt veganesti í herleiðingunni. Sumt af hertekna fólkinu fann hins vegar aðra leiðarsteina sem leiddi það til annarrar trúar og annars samfélags og þegar farsælega fór, var það einnig samfélag þeirra sem ekki höfðu hjarta steins.

Lokaorð

Af allri umfjölluninni hér á undan er ljóst að svarið við spurningunni um hvað trúarlegt hafi verið við Tyrkjaránið í samtíma þess verður einfalt: Trúin umlauk flestar hliðar málsins. Hið augljósa er að guðstrúin var sá hugmyndarammi sem markaði flesta stórviðburði og skilning manna á þeim. Í þessu tilviki bættist margt annað við. Ránsmennirnir árið 1627 komu úr löndum múslíma og lengi hafði verið boðað að

¹¹¹ Þórunn Sigurðardóttir og Þorsteinn Helgason, „Singing the News in Seventeenth-Century Iceland: The Destruction of Magdeburg in 1631“, *Quaerendo*, 50:3/2020, bls. 310–336.

¹¹² Þórunn Sigurðardóttir, *Heiður og huggun: Erfiljóð, harmljóð og huggunarkvæði á 17. öld*, Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2015, bls. 113.

¹¹³ Sama rit, bls. 116.

¹¹⁴ Magnús Sigfússon, „Harmagrátur“, bls. 503.

íslam væri (í besta falli) skaðleg villutrú. Að skilningi samtímamanna voru hin herteknu því í sálarháska. Að vísu voru margir íbúar Norður-Afríku, og ekki síst á árárskipunum, kristnir Evrópumenn að uppruna en í sögurituninni voru þeir taldir verdir því að svikarinn sem gengur í lið með óvininum er versta skaðræðið.

Þegar herteknu Íslendingarnir höfðu kynnst heimaborgum korsaranna runnu tvær grímur á sum þeirra. Náttúruskilyrðin voru hagstæðari en heima, tækifæri gáfust til að komast í álnir og einnig þar reyndist vera til fólk sem „ekki hafði hjarta steins“. Allmargir Íslendingar kusu því að vera um kyrrt og taka upp trú og siði heimamanna — sem ekki þurftu alltaf að rista djúpt. Mörg voru einnig þvinguð til að vera um kyrrt, einkum börnin.

Tyrkjaránið var áfall fyrir hin herteknu og þau sem eftir sátu og trúin reyndist mörgum, ef ekki flestum, mikil stoð. Hún setti áfallið í samhengi við þá bresti sem voru í samfélagi manna og samband þeirra við guð, milli erfðasyndarinnar og þess hlutskiptis manna sem á eftir kom þar sem enginn gat búist við að lifa áfallalaust. Þjáninguna hafði Kristur borið og hann var í senn fyrirmyndin og lausnarinn.

Tyrkjaránið setti af stað röð aðgerða: frásagnir voru ritaðar og dreifðust í handskrifuðum afritum; kvæði, drápur og rímur voru kveðin, sungin og lesin og bænir beðnar; lausnarfé var safnað, stjórnkerfi virkjuð og samningamenn sendir út af örkinni.

Saknað var og grátið en ný von og kærleikur kviknaði, á Íslandi og í Norður-Afríku. Trúin og lífsviðhorfin hlutu eldskírni og komu hert úr þrautinni hjá sumum en snerust á sveif með umhverfinu hjá öðrum. Engin voru ósnortin.